

BRANKA VIKIĆ-BELANČIĆ — MARCEL GORENC

ZAVRŠNA ISTRAŽIVANJA ANTIČKOG KUPALIŠNOG KOMPLEKSA U VARAŽDINSKIM TOPLICAMA

Sistematskim iskopavanjima 1960., 1961. i 1962. godine završena su istraživanja kupališnog kompleksa u parteru parka u Varaždinskim Toplicama (*Aquae Iasae*).¹

U toku od tri kampanje ispitan je cijeli zapadni dio partera parka i proširen je raniji iskop u sjevernom, južnom i jugoistočnom dijelu.

Godine 1960. u zapadnom dijelu parka otvoreno je 11 blokova i dva usjeka, i to blokovi XXVII, XXIX, XXX—XXXVIII i usjeci blokova XXVII i XXXV — ukupno 300 m² a 900 m³. Na tom prostoru su otkrivena: dva velika polukružna bazena, fragment apside ili bazena, sjeverni dio velikog odvodnog kanala², pre-furnij, nekoliko starih temeljnih zidova, otvoreni kanal-rigol, te ostaci od nekoliko podova.

Godine 1961. nastavljen je rad na sedam blokova, također u zapadnom dijelu partera parka, ali nešto južnije (blokovi XXXIX—XLV) i usjek bloka XLV. Osim toga, sjeverna strana cjelokupnog iskopa proširena je prema sjeveru za 2,5 m — 3 m u dužini od 30 m. Ukupno je istraženo 250 m² a 850 m³. Otkriven je oveci bazen pačtvorinastog oblika i dvije prostorije s njegove sjeverne i zapadne strane, zatim stariji temeljni zidovi, kanali i podovi. U sjevernom, proširenom dijelu definirani su ili započeti novi prostori iz trećeg niza prostorija kasnocarskog kompleksa kupališta.

Godine 1962. istražen je jugozapadni dio partera parka, i to blokovima XLVI—XLIX i usjecima blokova XLVIII i XLIX. Ovime su oslobođene ostale prostorije oko bazena, te nekoliko starih temeljnih zidova i odvodni kanal iz bazena. Osim toga je cjelokupna južna strana iskopa proširena u južnom smjeru u širini od 3 m, a u dužini od 38 m, kako bi se korigirala linija iskopa prema ogradi parka. Iz istog razloga proširen je južni dio istočne strane iskopa za 2 m, a u dužini od

¹ Ranija istraživanja u Varaždinskom Toplicama objelodanjena su od istih autora i to: Arheološka istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1953—1955. godine u Vjesniku AMZ 1958, serija 3. svezak I, a istraživanja od 1956—1959.

u Vjesniku 1961, 3. Serija, svezak II — Članci u Arheološkim pregledima, br. 1—4, 1959—1962.

² Južni dio ovog odvodnog kanala je istražen i detaljno obrađen u Vjesniku 3. serije, I, p. 103.

8 m. Ukupno je istraženo 250 m² a 1000 m³, jer je u tom dijelu prosjek dubine oko 4 m.

Proširenjem južne i jugoistočne strane iskopa otkriven je veći broj arhitektonskih fragmenata, starih temeljnih zidova, kanala, osobito zapadni i istočni kraj glavnog odvodnog kanala cijelog kupališnog kompleksa³, istočni dio prigradnje na kupališnu baziliku, te ostaci od nekoliko podova.

Karakter slojeva u novooslobođenom zapadnom dijelu partera parka sličan je onom iz kompleksa istraženog 1953—1955. god., jer pripada starijem dijelu kupališta, koje je kasnije bilo nasuto i iznivelirano. Jedino u sjeveroistočnom dijelu tog prostora slika slojeva je nešto drugačija. Nakon humoznog sloja i subhumusa s recentnim gruhom i ostacima arhitekture iz kraja XVIII i početka XIX st. nižu se slojevi sedre raznih kvaliteta do oko 1,90 m (rastresita, polutvrda, tvrda i muljevita), ispod kojih je sivi sloj s antičkim nasipom. Ovaj nasip pored građevnog materijala sadržava dosta fragmenata keramike i nešto predmeta iz bronce i željeza (fibula, privjesak, čavli). Na dubini od 2,70 m do 3 m javljaju se gornji rubovi antičkih zidova, koji su bili iznivelirani. Osim toga vidljivi su ostaci od nekoliko podova i prosloja gline s paljevinom na različitim dubinama. Karakterističan je bijelo žbukani pod, koji leži na dubini od oko 3,20 m (u nekim dijelovima na 3,40 m), a koji je prekrivao starije temeljne zidove i kanale. Njega možemo pratiti na velikim površinama od zapadne strane iskopa pa sve do zapadnog zida kupališne bazilike. U južnom dijelu iskopa situacija je slična, samo što je teren na više mjesta već u antici bio prekopan (srednji i istočni dio), pa je šupljina ispunjena nasipom. Tom prilikom su oštećeni zidovi (sl. 1). I ovdje su otkriveni ostaci od tri poda i naboja ilovače. U sjevernom proširenom dijelu iskopa, odmah nakon slojeva sedre, javlja se antička arhitektura, dok su fragmenti starijih zidova, temelja i kanala prekriveni slojem antičkog nasipa s kojim su pojedini stariji djelovi i prostori bili iznivelirani. U tom nasipu ima mnogo kamene građe, paljevine i sitnijeg arheološkog materijala (pretežno keramike). Osim prosloja od ilovače nalaze se i podovi raznih kvaliteta.

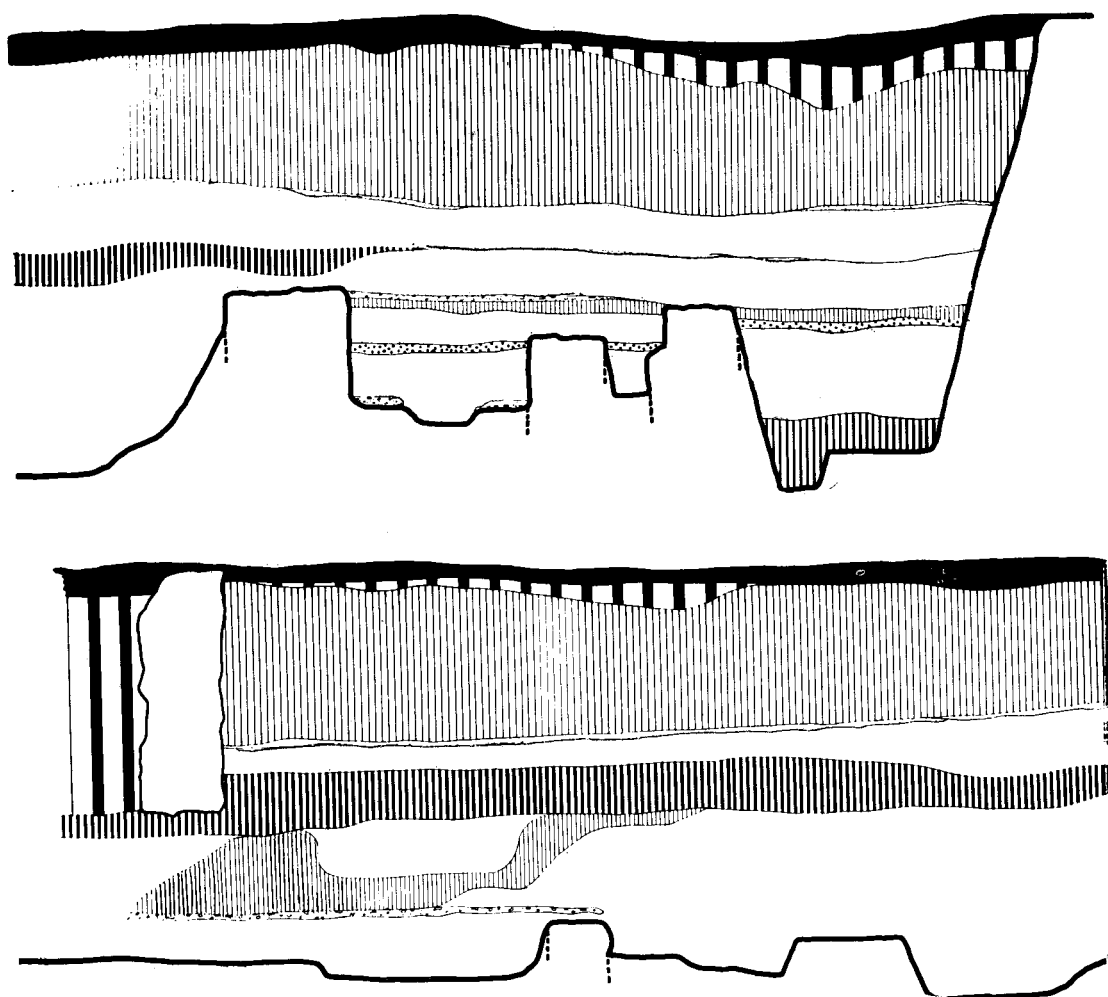
Istraživanja od 1960—1962. dala su velik broj objekata i njihovih fragmenata, te arhitektonskih i tehničkih detalja, koji daju novi i bolji uvid u razvoj i ustrojstvo ovog značajnog antičkog termalnog kupališta. Njihova je problematika djelomično povezana uz arhitektonske komplekse istražene 1953—1955. i 1956—1959. god., a djelomično osvjetljuje dosad gotovo nepoznatu razvojnu fazu pretkonstantinovskog doba kao i slabo poznatu postkonstantinovsku građevnu fazu.

Kako svaki od tri istražena sektora ima svojih specifičnosti, bit će posebno obrađeni.

I Zapadni dio partera parka

U ovom dijelu iskopa mogu se odvojiti dvije grupe građevinskih sklopova, koji se oblikovno i vremenski osjetno razlikuju. Sjeverna grupa leži neposredno uz sjeverozapadne perimetralne zidove konstantinovskog kupališta, prilikom čije

³ Zapadni dio ovog kanala također je analiziran u istom broju Vjesnika p. 104.

LEGENDA :

	HUMUSNI SLOJ		GLINA
	RECENTNI ŠRUM		MULJEVIŠI ŠIV SLOJ
	TVRDA SEDRA		ANTIČNI SLOJ
	POLUTVRDA SEDRA		ŠAR SA ŠUTON
	RASŠIREŠITO MULJE- VIŠA SEDRA		ANTIČNI PODOVI

Sl. 1. Istočni i srednji dio južnog profila iskopa 1962. godine

je izgradnje ostala izolirana i dekomponirana. Naime, neki su njeni detalji i dijelovi prekinuti ili pak uklopljeni u spomenuto kasnocarsko kupalište. Tako je zapadni zid kaldarija s bazenima 11 i 12 (sl. 2) ostao izoliran prilikom izgradnje svlačionice 1 (konstantinovsko kupalište), u koju je bio uklopljen istočni dio kaldarija. Međutim, njegov prefurnij 10 (tab. I, 2) ostao je i dalje u funkciji, mada adaptiran za nove potrebe. Iz njega je, kroz već postojeći dio s hipokaustom 11 a (tab. II, 2) strujao topli zrak najprije u svlačionicu 1 kroz lučno nadsvodeni otvor u njenu zapadnom zidu, a zatim u sjeverozapadni dio kupališne bazilike, ispod poda bazena 12 (tab. III, 2). Tako je prostor 11 a s hipokaustičkim uređajem i dalje vršio svoju namjenu, dok su oba bazena kaldarija prestala vršiti prvotnu funkciju. Ipak su do kraja trajanja kupališta imali neku primjenu, jer se u sadržaju bazena 11 (tab. II, 1) u urušenoj građi sačuvao veći dio vezanog svoda, odnosno polukupole, što dokazuje da nije bio izniveliran prigodom pregradnje kupališta u vrijeme cara Konstantina.

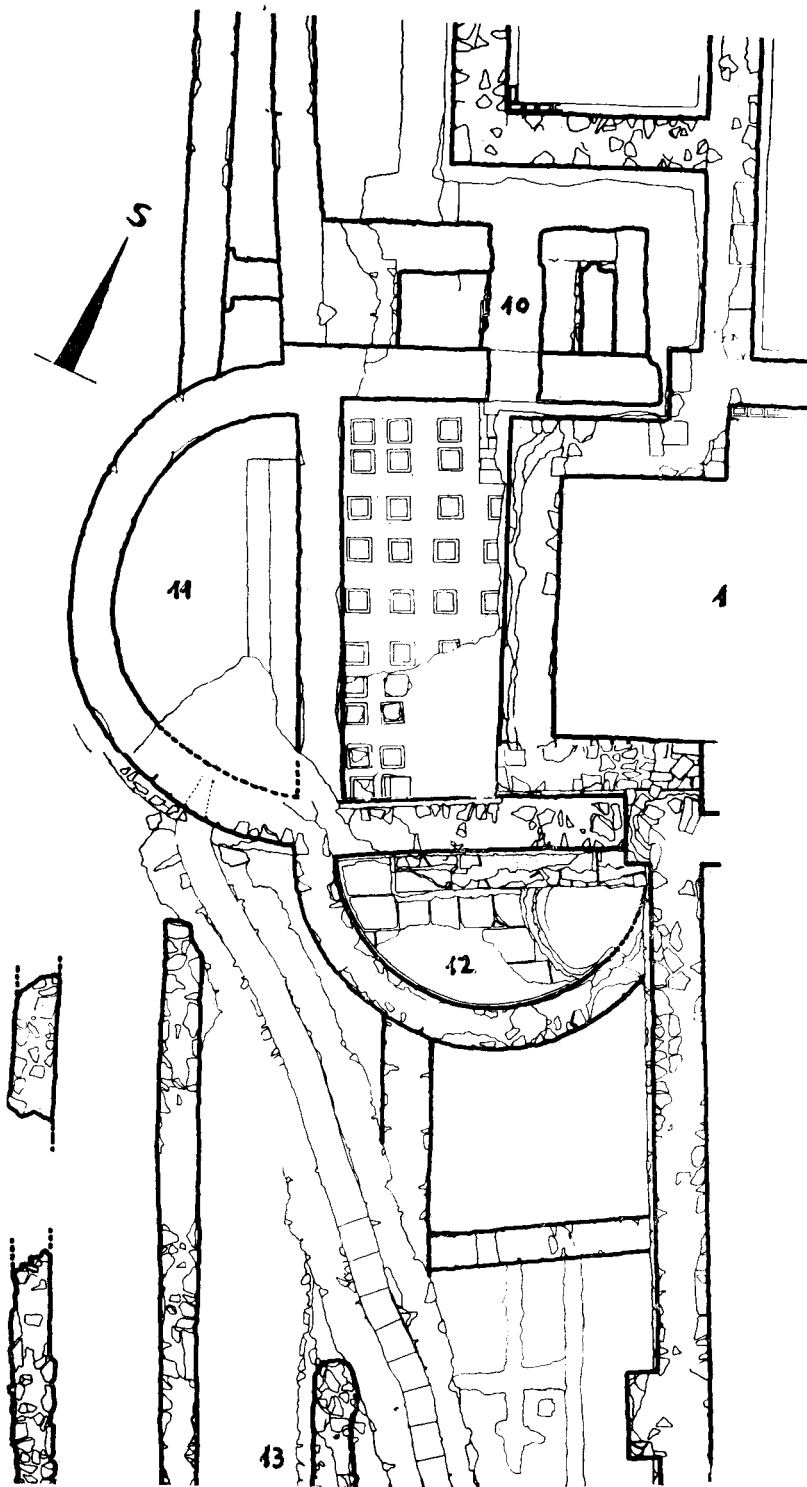
Bazeni 11 i 12 imaju polukružan oblik. Raspon im je: $4,25 \times 2,10$ m i $3,50 \times 2$ m. Građeni su od kamena, a zidovi su bili obloženi hidrauličnom žbukom. Bazen 11 ima pod od tucane opeke (tab. II, 1), a bazen 12 opločenje od opeke (tab. III, 2). Oba bazena su bila izgrađena na starijim temeljnim zidovima (sl. 2 i tab. I, 1). Bazen 11 je sjeo na dva paralelna temeljna zida pravca sjever—jug, a prilikom izgradnje njegova kanala (odvodnog) prema jugu oba temeljna zida su prekinuta (vidi plan na sl. 2). Bazen 12 leži također na starijem temelju, koji ide u pravcu sjever—jug, gotovo uporedo sa zidom kupališne bazilike. Ovaj temelj je presjekao neku stariju apsidu 13 (tab. III, 1) i vjerojatno služio kao ograda jednog vanjskog prostora, koji je pratio kupališnu baziliku u pravcu sjever—jug, prije nego što je bio izgrađen kaldarij s bazenima 11 i 12.

Unutar ovog starijeg ograđenog prostora, otkriven je prilikom iskopavanja ugao jedne prostorije solidnih temelja, koja je vremenski ranija (tab. IV, 1). Preko nje ide zapadni perimetralni zid kupališne bazilike kao i naprijed spomenuti ogradni zid i bazen 12 (vidi sl. 2). Južno od ove starije, nedefinirane prostorije, nalaze se nekoliko paralelnih rigola usječenih u sedru-zdravicu, koji su vjerojatno pripadali najstarijem sistemu kanalizacije (tab. III, 1 i sl. 2).

Apsida, odnosno bazen 13, koju je presjekao ogradni zid, kako smo već spomenuli, nastavlja se prema zapadu u vrlo masivni temelj, koji je zatvarao južnu stranu nekog velikog ranog objekta (dug 14 m), koji se ne može sa sigurnošću rekonstruirati (tab. III, 1 i tab. IV, 2). Zapadno od starih temeljnih zidova pravca sjever—jug, teče s njima paralelno rigol, opločen opekama, koji se od sjevera prema jugu proteže u dužini od 24 m. Prelazeći masivni temeljni zid apside 13, skreće u jugoistočnom smjeru prema ranije otkrivenom rigolu sjeverno od velikog pačetvorinastog bazena (otkriven 1955. god.)⁴ (vidi plan sl. 17). U tom južnom dijelu on je jače oštećen (tab. IV, 2).

U srednjem dijelu zapadnog prostora od rigola do zapadnog ruba iskopa naišlo se na dubini od 3,40 m, a ispod bijelo žbukanaog poda, na zgarište promjera 2 m, na kome su nađeni ostaci granja i složenih drva na križ (sl. 3). Malo

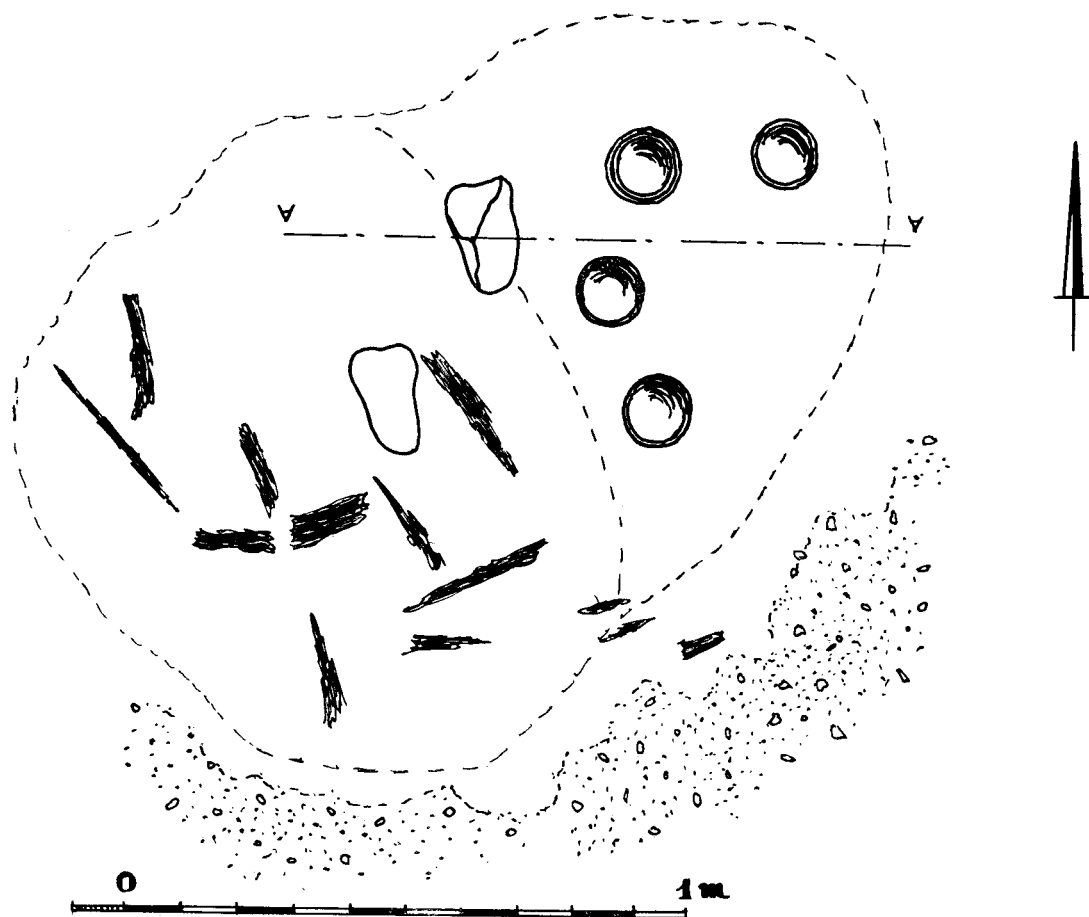
⁴ O. c., tab. XII, 40.

Sl. 2. Plan sjeverozapadnog kupališnog kompleksa

južnije od zgarista ležalo je pet malih zdjelica od crvenosmeđe gline tankih stijenki, koje su italski import druge polovine I st.⁵

Drugi građevni kompleks leži u jugozapadnom dijelu partera parka (tab. V, 1) i predstavlja u stvari nastavak ranije istraženog starijeg dijela kupališta (Istraživanja 1953—1955) (vidi sl. 17).

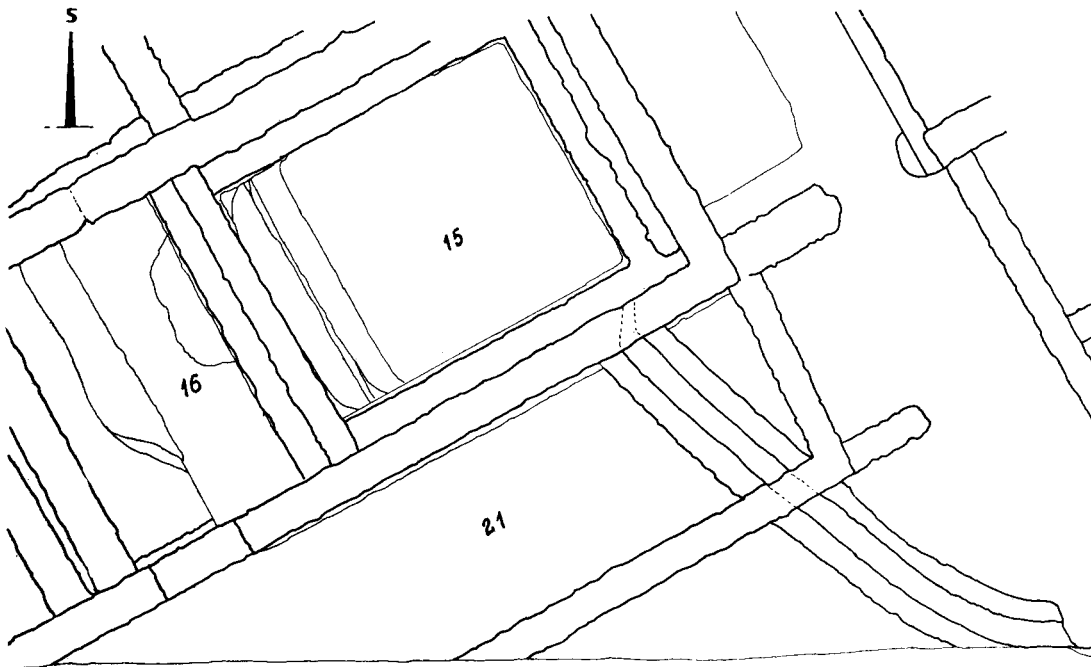
Sl. 3. Zgarište u sjeverozapadnom dijelu s pliticama iz gline

Ovaj novootkriveni dio sastoji se od jednog pačetvorinastog bazena 15 s klupicom na sve četiri strane i dvije stepenice na zapadnoj strani (tab. V, 2). Bazen je veličine 5,70 m × 5,20 m. Cijela površina bazena je izolirana nepropusnom žbukom ružičaste boje. Iz bazena je voda otjecala odvodnim kanalom u jugoistočnom smjeru prema glavnom odvodnom kanalu 6, cijelog kupališnog kompleksa, koji se proteže u pravcu istok—zapad. Dno kanala je opločeno s 14 opeka, na kojima

⁵ Takve zdjelice javljaju se na području Panonije i Norika sredinom I st. i u drugoj polovini I st., te su italski import. A. Schörgendorfer, *Die Römerzeitliche Keramik der*

Ostalpenländer, 1942, tab. 1, 3 i 10. — E. Bonis, *Die Kaiserzeitliche Keramik von Panonien*, Diss. Pann. ser. II, 20, 1942, Taf. XIX, 52. i 56.

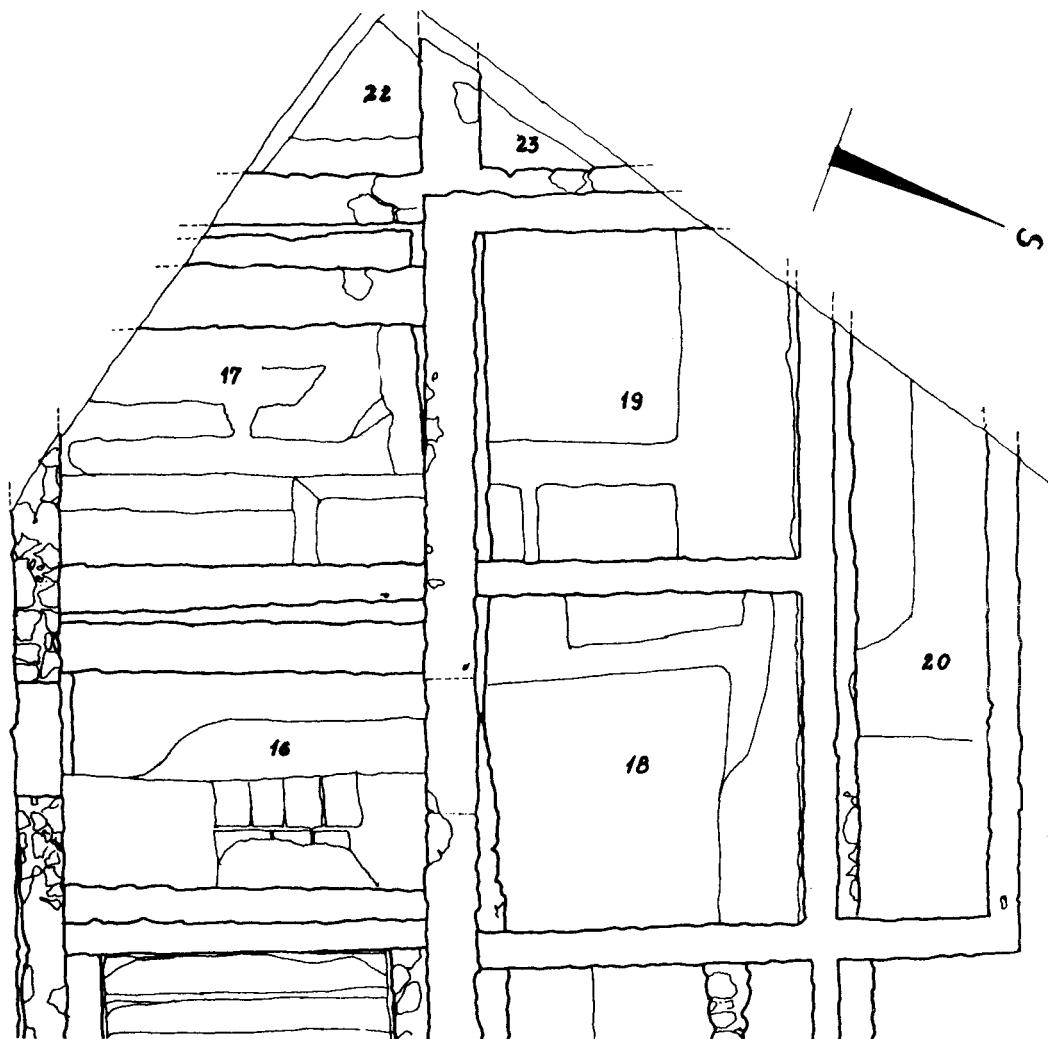
je pečat Q.SP (Quintus Spurius) (vidi tab. V, 1 i sl. 4). Opeke s ovim pečatom nađene su i prilikom ranijih istraživanja starijeg dijela kupališta (1953—1955). Odvodni kanal bazena presijeca izduženi pretprostor bazena 21, koji je bio prekriven crvenim podom od tucane opeke (vidi sl. 4 i tab. V, 1). Veličina mu je $10\text{ m} \times 2,5\text{ m}$.

Sl. 4. Tlocrt bazena 15 s odvodnom kanalizacijom i prostorija 16

Direktno na zapadnu i sjevernu stranu bazena 15 nadovezuju se prostorije 14 i 16—23 (sl. 4 i 5). One su služile kao svlačionice i prostorije za odmaranje. Prostorija 16 ($4,20\text{ m} \times 3,50\text{ m}$), koja je ležala sa zapadne strane bazena 15, ima u istočnoj polovini dobro sačuvano opločenje od opeka (tab. VI, 2). Prilikom istraživanja prostorije ispod nivoa ovog poda ($3,40\text{ m}$ dub.) konstatirano je da se unutar nje nalazi još jedna starija prostorija 16 A, čiji zapadni zid ne ide posve paralelno sa zapadnim zidom prostorije 16, a sjeverni i južni su poslužili kao temelj za kasnije zidove gornje prostorije (sl. 6). Na južnom zidu vidljiv je otvor vratiju s pragom, raspona $1,10\text{ m}$ (ista slika). Ispod obiju prostorija 16 i 16 A nalazi se kanal usječen u sedri, na nivou od $4,20\text{ m}$, koji je u vezi s isto takvim kanalima u ostalim prostorijama, a pripada najstarijem kanalizacionom sistemu kupališnog kompleksa (vidi plan sl. 5). I prostorija 17 ($4,25\text{ m} \times 3,90\text{ m}$), koja se prema zapadu nadovezuje na prostoriju 16 ima također vidljive starije temelje. Prostorija 14, koja priliježe sa sjeverne strane bazena 15 ($4,50\text{ m} \times 3,90\text{ m}$) leži na ranije spomenutom starom temelju, koji pripada apsidi 13. Prostorije 18 i 19, koje se prema zapadu nadovezuju na prostoriju 14,

završavaju jednim trijemom 20, zasad oslobođenim u dužini od 6,50 m. Širina mu je 1,70 m (tab. VIII, 1 i sl. 5). Kako vanjski zidovi trijema leže na slojevima nasipa i nemaju čvrstu strukturu, vjerojatno su nosili laganu konstrukciju

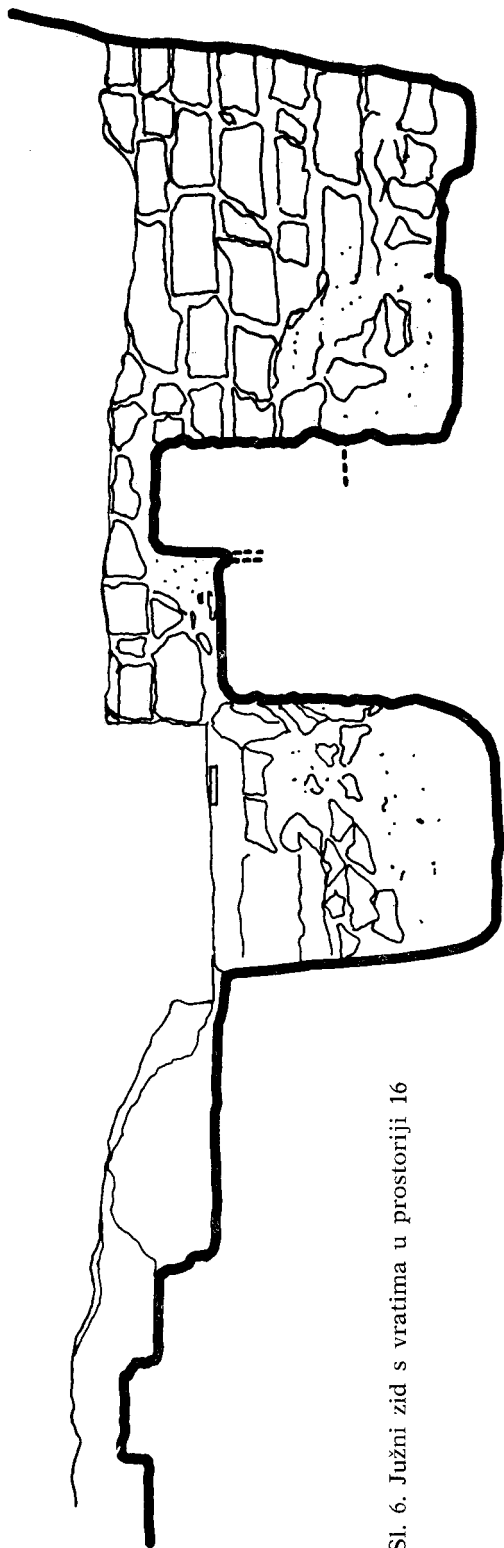

Sl. 5. Tlocrt jugozapadnog kupališnog kompleksa s prostorijama 16—23

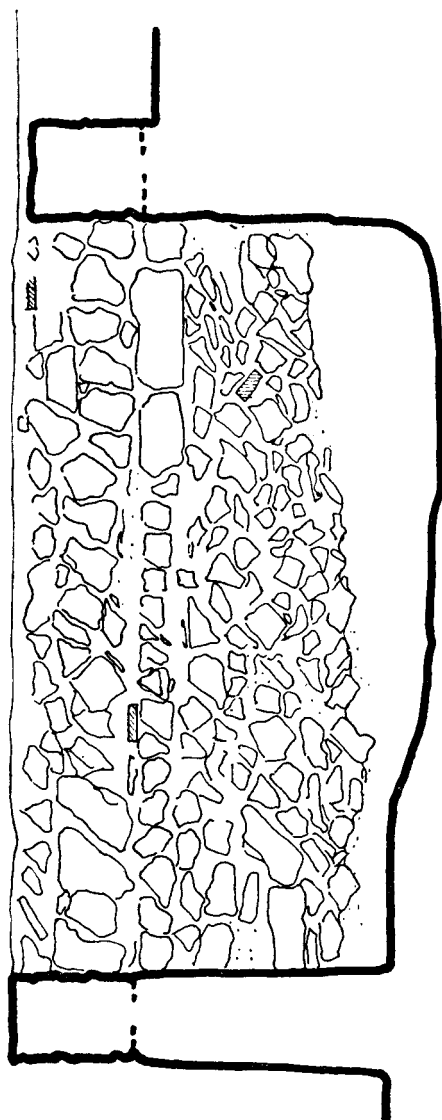
od drva. Prostorije 22 i 23, koje se nadovezuju na prostorije 17 i 19 prema zapadu, tek su djelomično otkrivene.

Za izgradnju ovog kupališnog dijela poslužili su, za starije zidove i temelje, pritesani kamenovi iz crveno žučkastog pješčenjaka. Zidovi mlađe faze su iz bjelkastog poluobrađenog vapnenca raznih veličina i oblika, donekle slagani na redove (sl. 7).

Veza s kupališnim dijelom istraženim 1953—1955. osobito je uočljiva s istočne strane bazena 15, čiji se prekinuti temelji (tab. VI, 1) neposredno vežu na isto

Sl. 6. Južni zid s vratima u prostoriji 16

Sl. 7. Sjeverni zid s temeljem u prostoriji 18

takve temelje ispod velikog pačetvorinastog bazena i njegove platforme, s kojima je u stvari činio jednu cjelinu, odnosno dvojni bazen.

Ovaj kupališni sklop isto kao i ranije istraženi, nije imao grijanje toplim zrakom, jer se u I st., kada je nastao, nije još primjenjivao sistem hipokausta.

Pošto su svi prostori ovog jugozapadnog kompleksa kupališta ispitani do sedre zdravice (osim prostorije 22 i 23) i pošto su utvrđene građevne faze, izniveilirani su ponovno na razinu najgornjeg poda, koji je u svim prostorijama prekrivao starije zidove, temelje i kanale. Time je izbjegnuta prividna zbrka i nejasnoća, a prostori su svedeni na posljednju građevnu fazu, u kojoj su imali određenu funkciju u sklopu starijeg kupališnog kompleksa (vidi sl. 17).

II Južno proširenje iskopa

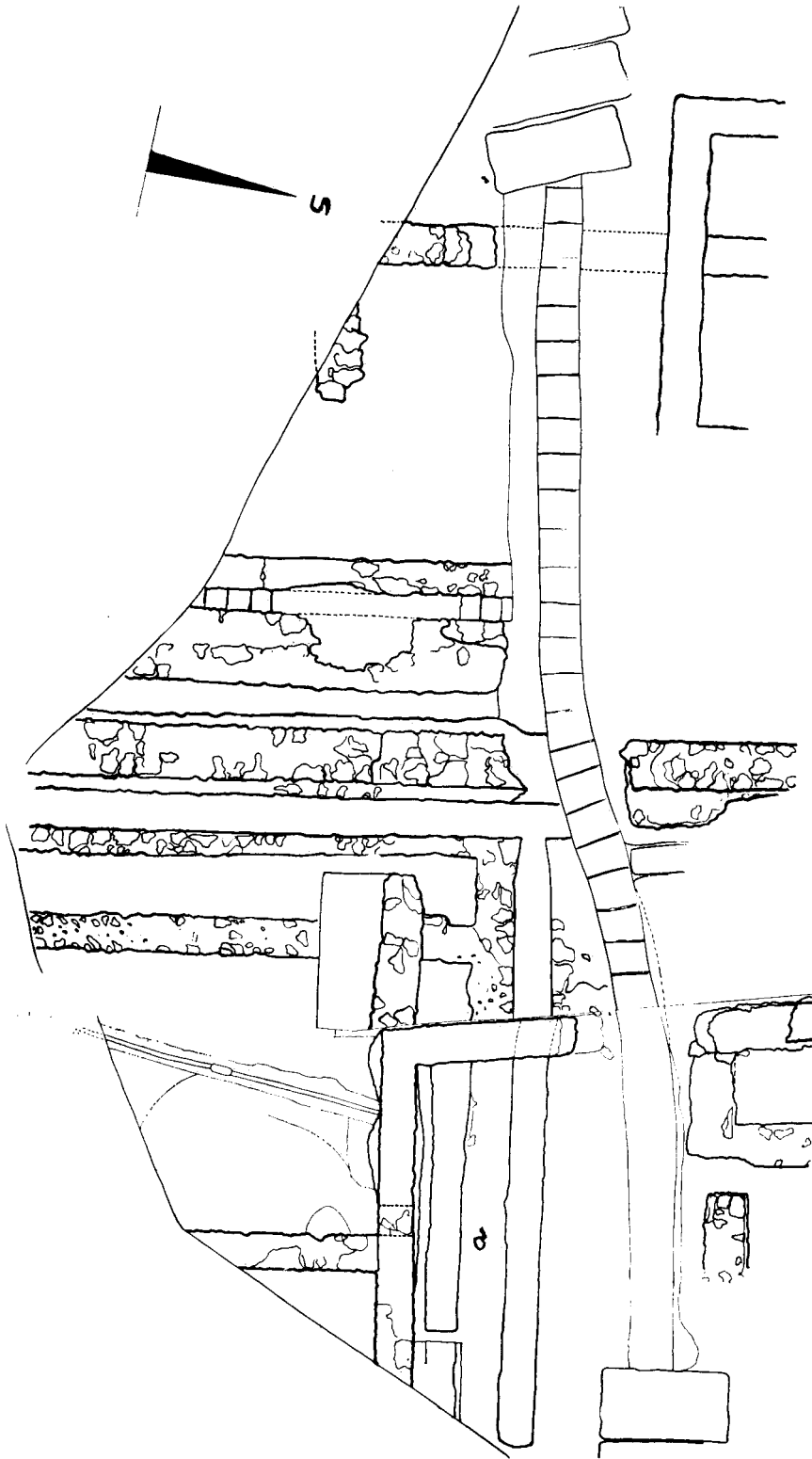
Paralelno s radovima u jugozapadnom dijelu partera parka izvršeno je i proširenje južnog i jugoistočnog dijela iskopa za oko 2—3 m, kako bi se definitivno odredila linija iskopa prema ogradi parka (sl. 8). Tom prilikom je u jugoistočnom dijelu nastavljen istraživački rad na ranije započetom objektu, koji je prigraden na kupališnu baziliku s južne strane, ali ga ni sada, zbog ograde parka i susjedne kuće, nismo mogli u potpunosti osloboditi. Osim toga zapadno od ove prigradnje, a južno od velikog kanala br. 6, otkriven je još niz zidova, kanala i podova.

Južna prigradnja na kupališnu baziliku se sastoji u stvari od dva arhitektonska fragmenta (tab. VIII, 1), koji su spojeni, ali je zapadni, ranije oslobođeni ugao, stariji od njegove istočne dogradnje. U cjelini oni čine ugao koji nije pod pravim kutom, a zajednički im zid ima dužinu od 4,50 m. Dograđeni, istočnije položeni zid, skreće pod pravim kutom prema jugu, tako da se radi o dijelovima dvaju prostora koji su naknadno spojeni. To se najbolje vidi i po vertikalnoj fugi koja dijeli oba zida (sl. 10). Naprotiv, kasnije nanescena zidna slikarija jednoliko prelazi preko oba lica. Ova slikarija, iako je jako oštećena, pokazuje tragove motiva crvenog Andrijina križa na zelenoj podlozi. Taj motiv stiliziranog pejzaža (tzv. rajskog vrta) vrlo je omiljen u kasnoj antici.

Južno od ovih prigradnja na kupališnu baziliku teren je bio već u antičko doba nasut, pa je u slojevima nasipa, na dubini od 3 m otkrivena jedna olovna vodovodna cijev (vidljiva u dužini od 4,30 m) (tab. VIII, 2). Nju je podupirao nasip u kome se nalazio jedan veliki žrtvenik od pješčenjaka, koji je posvećen božici Fortuni⁶ (tab. IX, 2). Osim toga bilo je dosta sitnog arheološkog materijala (keramika, brončani predmeti i korodirani novac). Vodovodna cijev je prekinuta u pačetvorinastom ležaju zapadnog dijela prigradnje.

Sa zapadne strane vodovodne cijevi na dubini od 4,25 m, naišlo se na širi pojas paljevine pravca sjever—jug u dužini od 2,20 m, a debljini od 5 cm. (tab. IX, 2). To je ostatak jedne drvene grede.

⁶ Ovaj spomenik bit će predmet posebne obrade dr Duje Rendića-Miočevića.

Sl. 8. Situacioni plan arhitekture južno i jugozapadno od kupališne bazilike

U unutrašnjosti prigradnje prostor je bio izniveliran već u antici, jer se u nasipu našlo fragmenata stupova južnog portika kupališne bazilike, te sitnog arheološkog materijala među kojim je najinteresantniji brončani pojas, sastavljen iz okova u obliku plastičnih vitica i slova. Od slova se je moglo rekonstruirati ime TEOFILAE⁷.

Prilikom uklanjanja nasipa utvrđeno je da oba spojena zida prigradnje (pravca istok—zapad) leže na jednom starijem temeljnom zidu, dužine 6,30 m, koji je građen iz pritesanih kamenova žutog pješčenjaka, a strši poput sokla širine 20 cm u donjem dijelu (vidi tab. VIII, 1). Nešto sjevernije od njega otkriven je još jedan masivni temeljni zid istog pravca, na koji je djelomično sjeo zapadni zid prigradnje. On se nastavlja prema zapadu (dug 7,50 m), te se od njega prema jugu odvajaju jedan pregradni zid dužine 5 m i istočni bok kanala (vidi sl. 8).

Prilikom radova u ovom sektoru oslobođen je istočni dio južnog, odnosno glavnog odvodnog kupališnog kanala 6, tako da ima cjelokupnu dužinu od 17 m (tab. X). Na bokovima kanala sačuvana je u visini od 70 cm ružičasta nepropusna žbuka, a dno je opločeno sa dvadesetidvije opeke i leži na dubini od 5,50 m. Na ovaj kanal se priključuje sa sjevera ranije istraženi kanal 1, koji je odvodio vodu iz bazena 11 i velikog pačetvorinastog bazena. S južne strane mu je pritjecao ozidani kanal dužine 8,60 m, koji je također opločen opekom (6 sačuvano). Sa zapadne strane kanala 6 nalaze se dva paralelna temeljna zida, od kojih je istočniji u stvari nastavak tzv. L zida, na koji se je prislonio veliki pačetvorinasti bazen (istražen 1953—1955. god. sl. 8 i tab. VIII, 2). Zapadni temelj je iskorišten kao bok jednog uskog kanala, koji se je također ulijevao u veliki južni kanal 6 (sačuvan u dužini od 4,30 m). U najzapadnijem dijelu ovog sektora vidljiv je ugao neke prostorije, čiji se zid pravca sjever—jug poklapa sa zidom unutar prostorije, 2, koja leži neposredno s južne strane velikog pačetvorinastog bazena.

Karakteristično je da su svi stariji temeljni zidovi građeni od žućkastog pješčenjaka, dok su mlađi zidovi od bjelkastog vapnenca uz djelomičnu upotrebu opeke.

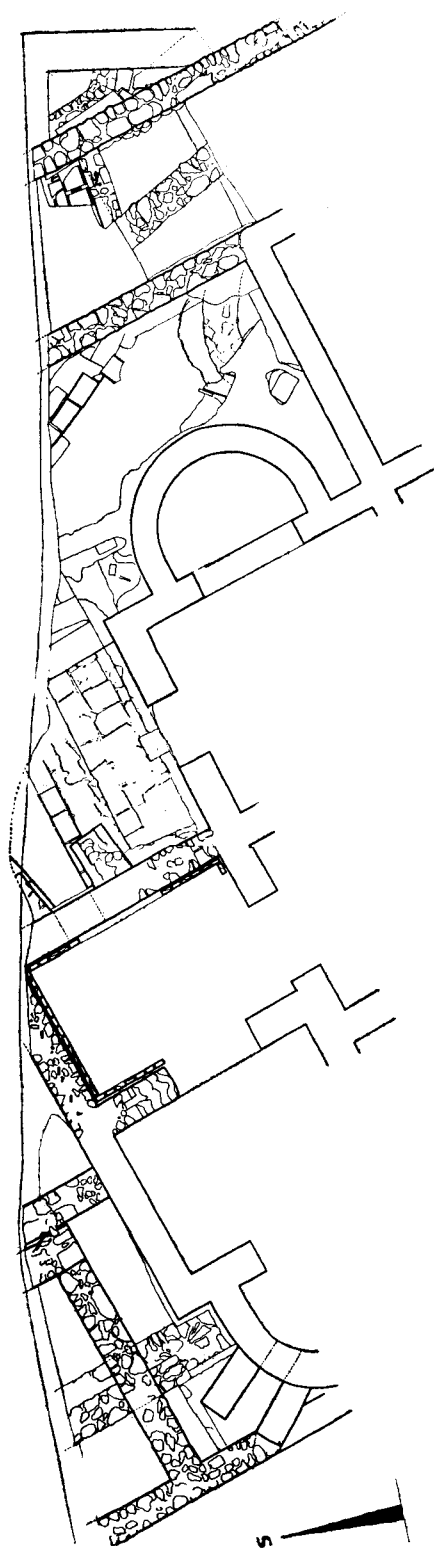
I na ovom sektoru se vidi živa građevinska djelatnost i pregrađivanje, pri čemu se stječe dojam, da su najstariji objekti bili vrlo velikih dimenzija.

III Sjeverno proširenje iskopa

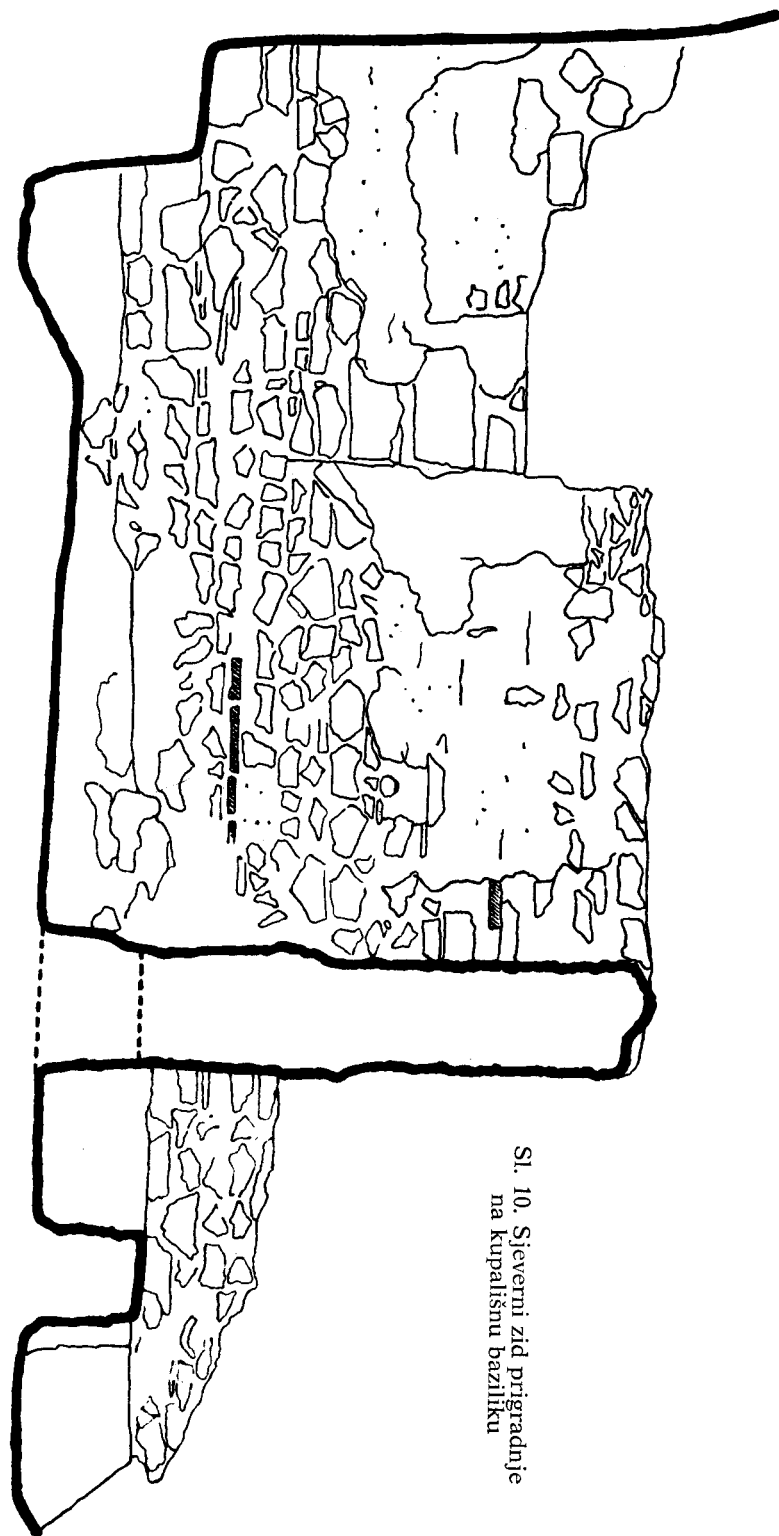
Ovaj sektor leži sjeverno od konstantinovskog kupališnog kompleksa, istraženog 1956—1959⁸, i stoga je njegova problematika usko vezana s prostornim rasporedom trećeg niza prostorija tog dijela kupališta, s kojim čini jednu cjelinu. Kako je na tom području bila vrlo intenzivna gradnja i pregradnja još prije obnove za cara Konstantina, bit će analizirana situacija u svakom od pojedinih prostora posebno.

⁷ Pojas će posebno obraditi M. Gorenc.

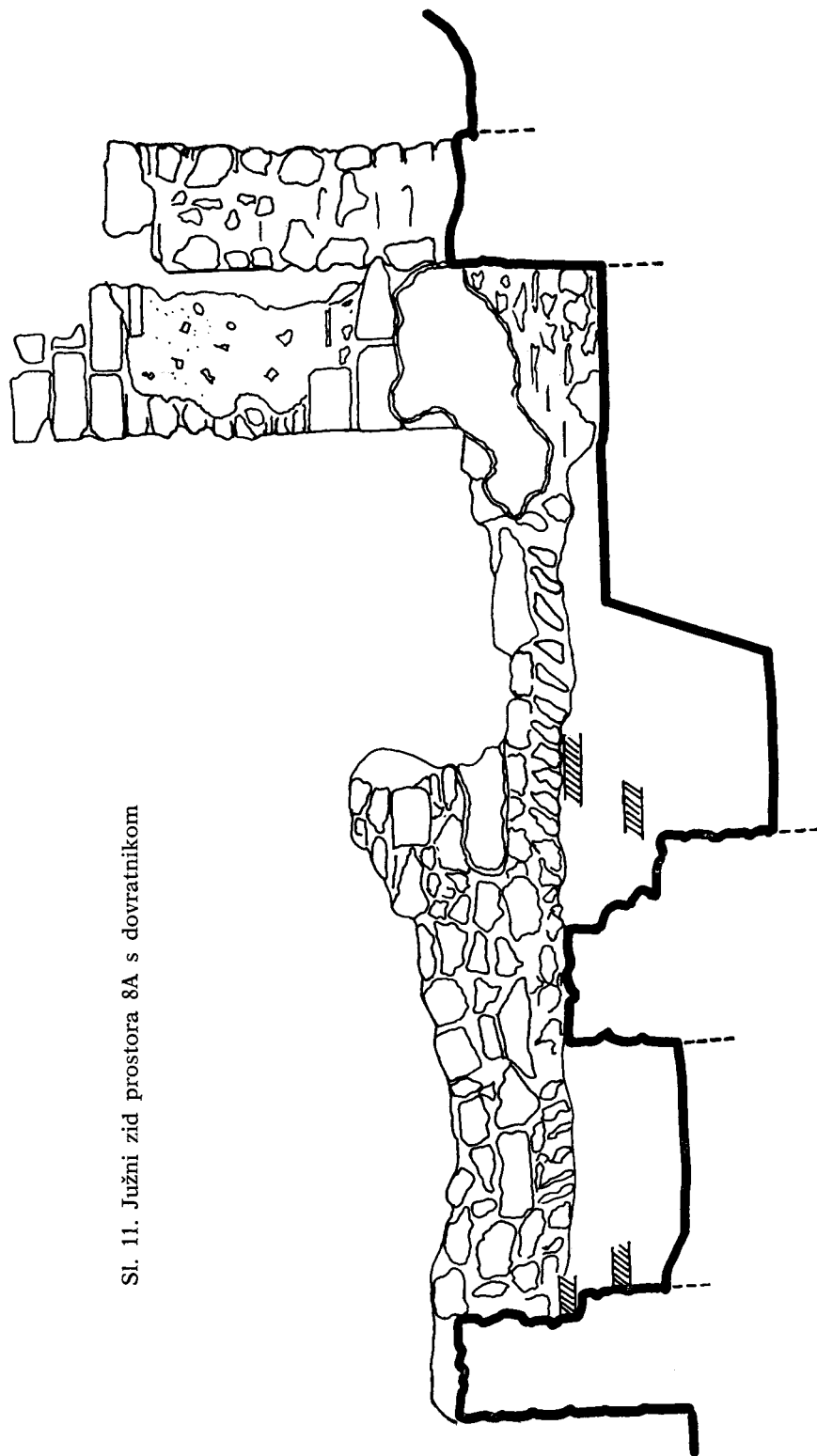
⁸ Vidi Vjesnik, 3. serije II.

Sl. 9. Plan arhitekture u najsjevernijem dijelu kupališnog kompleksa

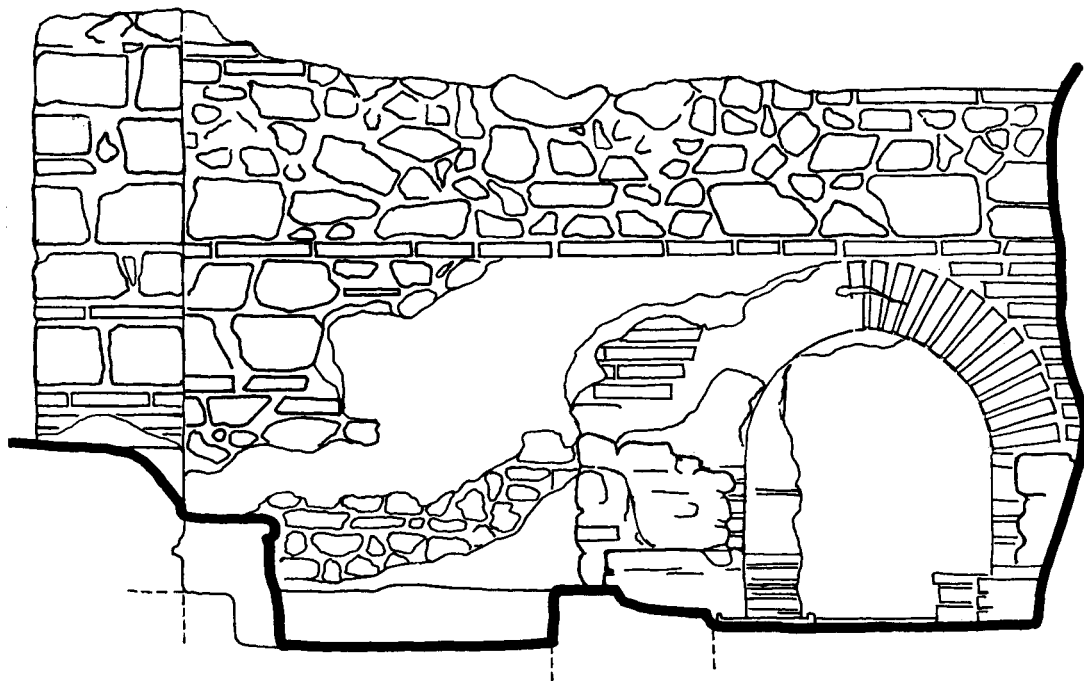

Sl. 10. Severni zid priigradnje
na kupališnu baziliku

Sl. 11. Južni zid prostora 8A s dovratnikom

S vanjske strane kaldarija 8 otkriven je ugao jednog arhitektonskog objekta, koji se pruža u smjeru sjevera (tab. XI, 1). Na njegovu istočnom kraju sačuvan je istočni dovratnik, visine 3 m, a vidljiv je i ostatak praga vrata (tab. XI, 2 i sl. 11). Jugozapadni dio ovog objekta je sjeo na dva starija temeljna zida, pravca sjever—jug, a na njih se oslanja i istočni zid prefurnija kaldarija 8 (vidi tab. XI, 1). Drugi zid prefurnija (zapadni) leži na produžetku zapadnog zida ovog objekta (vidi sl. 9). Time se na tom relativno malom prostoru mogu

Sl. 12. Južni zid prostora 5A s prefurnijem

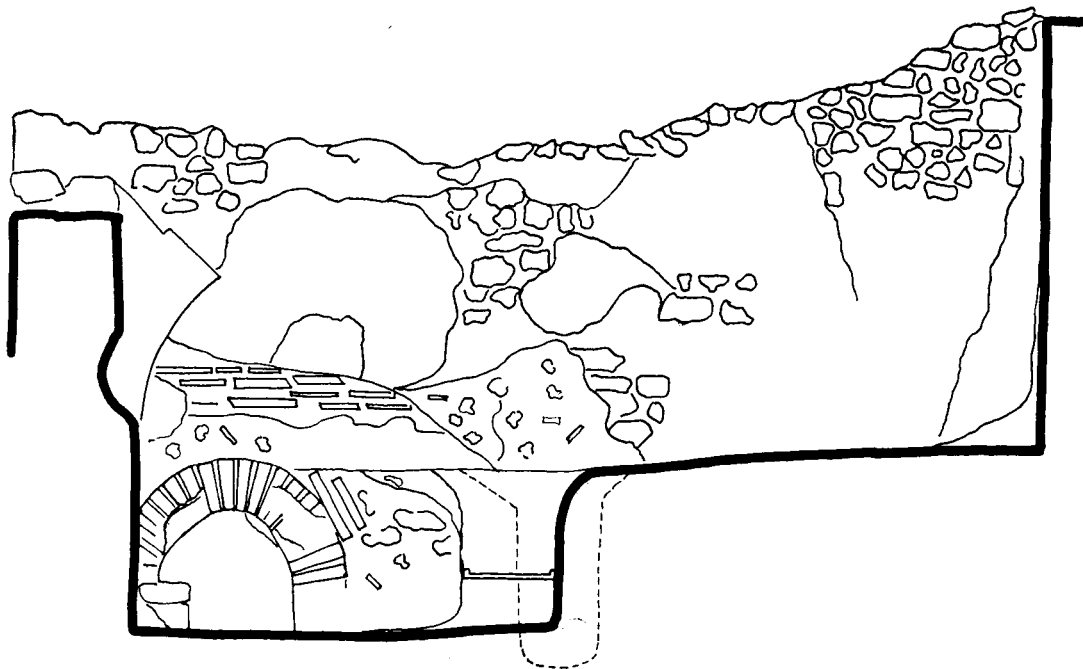
pratiti četiri građevne faze, od kojih su ostali samo po neki fragmenti, koje je teško međusobno povezati. Među građevnim materijalom u ovom prostoru otkriven je fragment jednog reljefa na kome je sačuvana glavica Nimfe (II st.) (tab. XVI).

Sjeverno od prostora 5 s frigidarijem 6 djelomično je oslobođen prostor 5A, u kome se također može pratiti živa gradnja i pregradnja. U zapadnom dijelu tog prostora otkriven je istočni zid kaldarija 7, s ostacima prefurnija (sl. 12 i tab. XII, 1). Svod i luk prefurnija su djelomično oštećeni, a južni zid mu je ležao na starijem temeljnom zidu pravca istok—zapad (vidi tab. XII, 1). Ovaj temeljni zid je u stvari sjeverni ogradni zid jednog prostora koji je opločen opekama (tab. XII, 2) te pod pravim kutom teče prema jugu. Opločeni prostor je dug 3,20 m, a širok 1,20 m. Kasnije je dobio deblji pod od sivobijele žbuke, a preko njega crveni žbukani pod (ukupno 12 cm). Uz sjeverni rub prostora teče

kanal, kome je stari temelj poslužio kao južni bok (vidi sl. 9 i tab. XII, 1). Isto tako ga je djelomično prekrpio južni zidić prefurnija.

Sa istočne strane prostor 5A zatvaraju dva temeljna zida, pravca sjever—jug, koja su tako oštećena, da im se lice teško može definirati. Građeni su kao svi stariji zidovi od žutog pješčenjaka. Oni su ujedno granica između ovog prostora i istočnije smještenog prostora 6A. I u ovom prostoru konstatirane su četiri građevne etape.

U prostoru 6A, istočno od bazena za hladnu kupelj (frigidarij 6), situacija je vrlo komplicirana, tako da se zasad teško mogu povezati pojedini fragmenti i ostaci arhitekture i kanalizacije (vidi sl. 10 i tab. XII, 2).

Sl. 13. Južni zid prostora 6A s prefurnijem

Najstariji fragment je segment jednog bazena, vrlo solidnog temelja, koji je ležao u jugoistočnom dijelu prostora na dubini od 4,20 m (tab. XIV, 1). Veličina segmenta je 1,40 m × 60 cm, visina je 90 cm, a smjer mu nije moguće odrediti. Ovaj bazen je kasnije bio nasut i izniveliran.

Iz druge građevne faze je jedan kanal, koji se nalazi jugoistočno od frigidarija sjeverozapad—jugoistok (dužina 1,20 m). Dno kanala leži na dubini od 4,15 m. Njegov nastavak je otkriven i sa sjeverne strane frigidarija.

Trećoj građevnoj etapi u ovom prostoru, pripada prefurnij u njegovu jugoistočnom kutu (tab. XIII, 1). Luk mu se jasno vidi na površini ožbuknog sjevernog lica sjevernog zida prostorije 3, te se po njemu može rekonstruirati svod prefurnija, raspona 1,70 m. Cjelokupna širina prefurnija je 2,30 m. Ložište je građeno od lepezasto poredanih opeka (sl. 13). Ovaj prefurnij je prekrpio stari bazen

i kanal iz prve i druge faze gradnje. Četvrtoj etapi pripada jedan kanal u sjeveroistočnom dijelu prostora 6A, koji dolazi sa sjeverozapadne strane, i u blagom luku nestaje ispod istočnog zida ovog prostora, koji je ujedno i zapadni zid trijema kupališne bazilike (vidi sl. 9). Kanal je dug 2,60 m i opločen je opekom (tab. XIII, 1) te mu je podnica na 3,90 m dubine. Na ovaj kanal je sveden kanal smjera sjeveroistok—jugozapad, koji je odvodio vodu iz bazena-frigidarija⁹, a koji je gotovo potpuno uništen. Stoga je vidljiv samo južni dio opločenja kanala s priključkom na frigidarij i sjeverni kraj s priključkom u već spomenuti stariji kanal (vidi tab. XIII, 2). Kanal frigidarija ima pad od oko 30 cm.

Istočni zid prostora 6A dug je 3,50 m (visok 1,70 m) i vrlo je trošan, prožet sedrom i krpan opekom. Prilikom njegova čišćenja otkriven je uski otvor, ispunjen glinom i nasipom, kojeg se funkcija nije mogla sa sigurnošću odrediti (vidi tab. XIII, 1).

Posljednju građevnu etapu u ovom prostoru predstavlja, ranije istraženi, frigidarij 6, prilikom čije izgradnje su iznivelirani svi stariji arhitektonski dijelovi, osim kanala u koji je sveden odvodni kanal spomenutog bazena.

U najistočnijem dijelu ovog sektora istraživanja oslobođen je trijem kupališne bazilike za dalja 3 m prema sjeveru kao i dio uz njegov istočni zid (sl. 9). Da dubini od 2,50 m, kao u ostalom dijelu trijema, nađen je jako rastočen pod. Da bi se ispitala situacija ispod poda trijema, načinjene su dvije sonde — jedna veća u sjevernom dijelu i manja u južnom njegovu dijelu.

U većoj sondi je otkriven zid smjera sjeverozapad—jugoistok (tab. XIV, 2) dužine 2,10 m, a visine 45 cm. S istočne strane tog zida nalazi se bok jednog kanala dugog 1,40 m. Podnica kanala leži na dubini od 4,25 m. Kanal je bio opločen opekom, a prekriven kamenim pločama, od kojih se jedna sačuvala (veličina 57 cm × 11 cm, debljina 15 cm). Ovaj kanal je nastavak kanala iz prostorije 6A, koji prolazi ispod istočnog zida tog prostora, odnosno zapadnog zida trijema.

U manjoj sondi definitivno je fiksiran karakter poda trijema, koji se sastoji od opločenja opekama, koje su položene na sloj sivobijele žbuke. Opeke su zaglađene ružičastom, nepropusnom žbukom.

Na 3,50 m od razine terena u sondi je otkriven kanal pravca sjeverozapad—jugoistok, dužine 80 cm, čije dno je bilo pokriveno trima redovima po dvije opeke. Opeke su nosile pečat majstora IUNIUS FIRMUS¹⁰. U sadržaju kanala nađen je veći olovni okov u obliku trake s 11 okruglih željeznih glavica. Ovaj kanal je imao smjer prema kanalu iz druge faze jugoistočno od frigidarija i vjerojatno se u njega ulijevao, jer je za 20 cm viši po nivou.

S istočne strane trijema, prilikom oslobađanja njegova istočnog zida, utvrđeno je da se on temelji na velikim pločama pješčenjaka, debljine 30 cm. Te

⁹ Ibid.

¹⁰ Iunius Firmus, ciglar iz Ptuja. Opeke s njegovim pečatom su u novije vrijeme nađene u većem broju prilikom otkrića triju ciglarskih peći (1967) na uglu ulice dr J. Potrča, odnosno u istočnom suburbanom dijelu antičkog Ptuja (M IVN FIR). Auto-

rica ne datira nalaze ali pretpostavlja da je djelovao u II—III st., kad je došlo do velikog priliva keramičara u antički Ptuj. Z. Šubic, "Kompleks rimskih opekarskih peći v Ptuju. Arheološki Vestnik, XIX, 1968, p. 455.

ploče su po dimenzijama i kvaliteti slične pločama kojima je pokriven zapadni dio glavnog odvodnog kanala 6 (sektor II), a koje su tamo bile sekundarno upotrijebljene. Kako je ispod najsjevernije ploče temelja zida trijema otkriven ugao nekog starijeg temeljnog zida od žutog pješčenjaka, to su vjerojatno i ovdje ploče u sekundarnoj upotrebi.

Ova situacija pokazuje da je na prostoru gdje je kasnije izgrađen trijem postojala ranije gradnja koja nije morala vršiti funkciju trijema. S obzirom na veličinu segmenta starog bazena unutar prostora 6A vjerojatno se je pod temeljima trijema nalazio dio starijeg kupališnog uređaja.

KRONOLOGIJA

Analiza svih novootkrivenih prostora, objekata, zidova, kanala i podova, pokazala je i potvrdila ranija zapažanja i zaključke da je antičko kupališno naselje u Varaždinskim Toplicama živjelo i funkcioniralo nekoliko stoljeća i da je više puta nadograđivano, preoblikovano, adaptirano, popravljano i obnavljano.

Kako je istraživano na tri sektora partera parka, a svaki od novootkrivenih dijelova kupališta ima složenu razvojnu liniju i relativnu kronologiju, to će ona biti iznesena i obrađena prema pomenutim područjima.

Zapadni dio partera parka

U ovom dijelu, koji leži zapadno od perimetralnih zidova kasnocarskog kupališnog kompleksa i najstarijeg kupališnog dijela, koji je istražen 1953—1955. god., vidljiva je vrlo živa građevna djelatnost, koju se može razlučiti u nekoliko faza (vidi sl. 2, 4, 5 i 17).

Prva faza

- a) Stari temeljni zid u bloku XXXIX ispod najnižeg crvenog poda (dubina 3,80 m).
- b) Stari temeljni zid s jugoistočne strane bazena 13 (tab. III, 1).
- c) Stari temeljni zid između odvodnog kanala bazena 11 (kanal 1) i zapadnog zida kupališne bazilike (tab. IV, 1).
- d) Kanali usječeni u sedri u prostorijama 16, 17, 18 i 19 (dubina 4,20 m).

Druga faza

- a) Stari temeljni zid koji se s prekidima proteže od sjeverne ivice iskopa prema jugu u dužini od 24 m.
- b) Temeljni zid pravca istok—zapad u uskom prostoru zapadno od bazena 11.
- c) Fragment bazena (ili apside) 13 (tab. III, 1 i IV, 2).
- d) Masivni temelj smjera istok—zapad koji je pripadao bazenu 13.
- e) Prostorije 16A i 17A (tab. VI, 2).

- f) Stari temelj ispod južnog zida prostorije 21, koja je pretprostor bazena 15 (tab. V, 1).
- g) Donji crveni pod na dubini od 3,80 m, koji je pokrio stariji temelj iz bloka XXXIX.
- h) Kanali u sedri uz zapadni zid kupališne bazilike (tab. III, 1).

Karakteristično je za ove najstarije arhitektonske dijelove da su građeni od većih pritesanih blokova i kamenova žutog pješčenjaka, da je žbuka žućkasta sa sitnim agregatom i bez čestica opeke, da imaju jake tragove gorenja, tako da je kamen pješčenjak ponekad crven, te da su iznivelirani i prekriti kasnijim podovima. Zidove iz prve faze pokriva crveni pod od ilovače (3,80 m), a one iz druge faze bijelo žbukani pod (3,40 m dub.).

Treća faza

- a) Temeljni zid pravca sjever—jug, na koji su sjeli kaldarij 8 i njegov prefurnij i bazen 11 (tab. I, 1).
- b) Temelj paralelan s njim, što leži istočnije (tab. I, 1).
- c) Ogradni zid zapadno od kupališne bazilike, koji je presjekao bazen 13 (tab. III, 1).
- d) Sjeverni, južni zid i istočni, vanjski zid bazena 15, te sjeverni i južni zidovi prostorija 16 i 17, koji su isprva činili jednu cjelinu (tab. V, 1).
- e) Prizidani zid uz južno lice masivnog temelja istok—zapad, na koji je sjeo sjeverni zid prostorije 14.
- f) Bijelo žbukani pod na dubini od 3,20—3,40 m, koji je prekrivio zidove iz druge faze.
- g) Rigol, koji je izgrađen neposredno iznad bijelog poda (tab. IV, 2).
- h) Zid uz zapadnu stijenu iskopa, podignut neposredno iznad bijelog poda, a sjeverno od rigola.

Zidovi iz treće građevne faze su izrađeni od žućkastog vapnenca, a ponegdje su umiješani i komadi žutog pješčenjaka. Žbuka je bjelkasta s miješanim agregatom (sitnijim i srednje veličine) i dosta se mrvi.

Četvrta faza

- a) Bazen 15, koji je ugrađen u već postojeće zidove iz treće faze. Dodan je unutarnji istočni zid i zapadna pregrada sa stepeništem i klupama. Batrljci s njegove istočne strane (tab. V, 2).
- b) Prostorije 16 i 17, tj. njihovi pregradni zidovi — zapadni i istočni (dok su sjeverni i južni iz treće faze) (tab. V, 1 i 2).
- c) Opločenje u prostoriji 16 (tab. VI, 2).
- d) Prostorije 18 i 19 i njihov trijem 20 (tab. VII, 1).
- e) Prostorija 21 (pretprostor bazena 15), i to njen gornji južni i istočni zid (tab. VII, 1 i 2).
- f) Kanal što odvodi vodu iz bazena 15 i prolazi kroz prostoriju 21 (tab. V, 1).

Peta faza

- a) Bazen 11 i prostor s hipokaustom 11 a i unutarnjim prefurnijem (tab. II, 1 i 2).
- b) Sjeverni dio velikog kanala 1 (južni njegov dio je stariji) (tab. III, 1).

Peta podfaza

- a) Bazen 12, koji je umetnut između bazena 11 i zapadnog zida kupališne bazilike (tab. III, 2).

Zidovi i objekti iz četvrte i pete građevne faze izrađeni su od poluobrađenih i pritesanih kamenova bijelog vapnenca. Vezani su žbukom, miješanog agregata, i to zidovi četvrte faze imaju posve sitni agregat, a oni pete nešto veći uz malo čestica opeke. Žbuka je manje guste fakture i dosta se mrvi.

Šesta faza

Stanje kada su zidovi iz četvrte i pete faze bili iznivelirani i prekriti debelim slojem bijelo sive žbuke, krupnijeg agregata. Tada je južni dio kaldarija 11 uklopljen u svlačionicu 1 (Konstantinova kupališta), a stari je prefurnij 10 adaptiran (tab. I, 1 i tab. II, 2).

Južni prošireni dio iskopa

Prva faza

- a) Stari temelj pravca sjever—jug što leži zapadno od olovne cijevi na dubini od 4,30 m i prolazi ispod bijelo ožbukana poda i temeljnog zida u produžetku južnog zida prigradnje na kupališnu baziliku (tab. VIII, 2).
- b) Zid i kanal smjera istok—zapad, koji s naprijed spomenutim zidom idu pod pravim kutom prema istoku i prolaze ispod zapadnog zida južne prigradnje (tab. VIII, 2).
- c) Kanal smjera sjever—jug (dubina 4,60 m) s pokrovnom pločom, u koji se uljeva kanal što ide ispod zapadnog zida južne prigradnje.
- d) Stari zid i kanal u zapadnom dijelu prostora, smjera sjever—jug, koji su kasnije bili prekinuti prokopom glavnog odvodnog kanala 6 (tab. VIII, 1).
- e) Zid smjera sjever—jug, što leži u istoj liniji sa zidom križišta u trećoj prostoriji južno od velikog pačetvorinastog bazena (istražen 1953—1955). Prekinuo ga je veliki, južni kanal 6 (tab. X, 1).
- f) Pojas paljevine na dubini od 4,30 m, zapadno od olovne vodovodne cijevi (tab. IX, 2).

Svi ti zidovi i kanali su građeni od žutog pješčenjaka i vezani su sivkastom žbukom sitnijeg agregata i čvrste fakture. Leže na dubini od preko 4 m, te su bili

iznivelirani i pokriti kasnijim bijelo žbukanim podom, od kojeg se je sačuvao jedan pojas u jugoistočnom dijelu na dubini od 4,15 m. Ti fragmenti zidova i kanala pripadali su nekim starijim objektima, koji se pružaju u pravcu juga.

Druga faza

- a) Podovi na dubini od 4 m i 4,15 m, koji su prekrili ostatke starije arhitekture i kanalizacije.

Treća faza

- a) Zid smjera sjever—jug u nastavku L zida (istraživanja 1953—1955), o koji je prislonjen veliki pačetroviniasti bazen. Kasnije je bio prekinut kanalom 6.
- b) Stari temelj pravca istok—zapad, na koji su kasnije sjela oba objekta prigrađena s južne strane kupališne bazilike (tab. VIII, 2 i tab. X, 1).
- c) Pod iz crvene ilovače, paljen na površini, koji leži na dubini od 3,75 m (vidi profil sl. 1).

Zidovi ove građevne faze su od žućkastog vapnenca, vezanog bijelom žbukom miješanog agregata, koja se dosta mrvi.

Četvrta faza

- a) Veliki južni odvodni kanal 6, koji je glavni odvodni kanal cjelokupnog kupališnog kompleksa (tab. X, 1).

Peta faza

- a) Istočni objekt južne prigradnje kupališne bazilike, tj. njegov sjeverozapadni ugao (tab. VIII, 1).

Šesta faza

- a) Isti objekt od momenta kada je prigraden bazilici i kad je postao unutarnji prostor — slikarija na sjevernom licu sjevernog zida objekta je mlađa od slikarije na južnom licu.
- b) Prema zapadu mu je dograđen objekt s vodovodnom cijevi, koji je vjerojatno bio piscina (tab. VIII, 1 i 2).

Sjeverni prošireni iskop

U ovom dijelu (sektor III) također se zapaža gusta i intenzivna izgradnja u nekoliko etapa, tako da su stariji arhitektonski djelovi ili uklopljeni u arhitekturu obnovljenog konstantinovskog kupališta, ili su ostali kao fragmenti, koji su iznivelirani nasipom i pokriti podovima. Njihov kronološki slijed se mora pratiti prema pojedinim prostorima, jer su unutar svakog prostora i specifični odnosi, a oni sami nisu još u potpunosti definirani (pripadaju trećem nizu prostorija kasnocarskog kupališta).

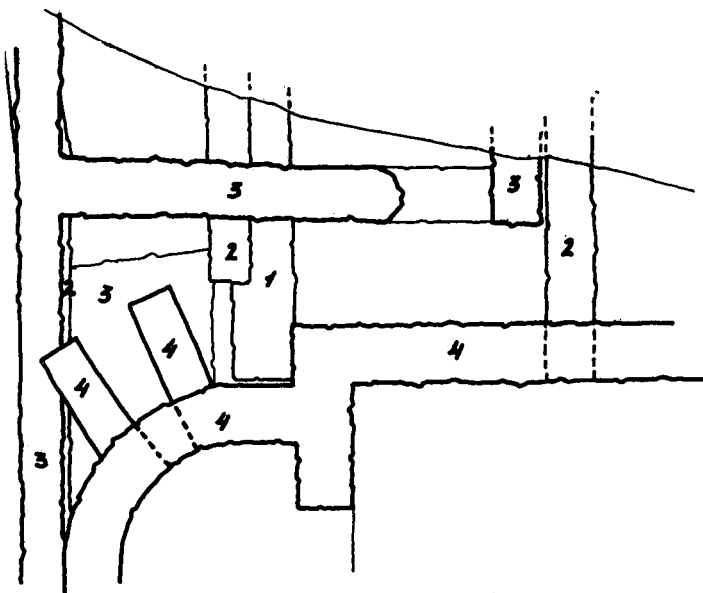
Prostor 8A (sl. 14)

Prva faza

- a) Temeljni zid pravca sjever—jug u srednjem dijelu prostorije 8A, koji prolazi ispod njena južnog zida (dubina 3,80 m) (tab. X, 2).

Druga faza

- a) Temeljni zid pravca sjever—jug, koji je podignut iznad zida iz prve faze (dubina 3,20 m).
 b) Stari temelj smjera sjever—jug, koji je prekinut sjevernim zidom kaldarija 8 s jedne strane, te ga od istočnog zida prostorije 8A dijeli fuga (tab. XI, 1).
 c) Temeljni zid ispod zapadnog zida prostorije 8A, koji se pruža u smjeru juga.

Sl. 14. Građevne faze u prostoru 8A

Treća faza

- a) Prostorija 8A (istražen samo južni dio)
 b) Gornji dio zida iznad starog temelja, smjera sjever—jug, u istočnom dijelu prostora (tab. XI, 2).
 c) Zid u nastavku zapadnog zida prostorije 8A.
 d) Bijelo ožbukani pod, vidljiv u istočnom dijelu prostorije 8A i na koji prelazi žbuka s istočnog zida, koja je iz istog vremena. Može se slijediti i ispod prefurnija kaldarija 8, a ide i ispod njegova bazena.

Zidovi ove faze su građeni od bijelog vapnenca, vezivna žbuka je zrnata s miješanim agregatom do 8 mm vel. Krta je i mrvi se.

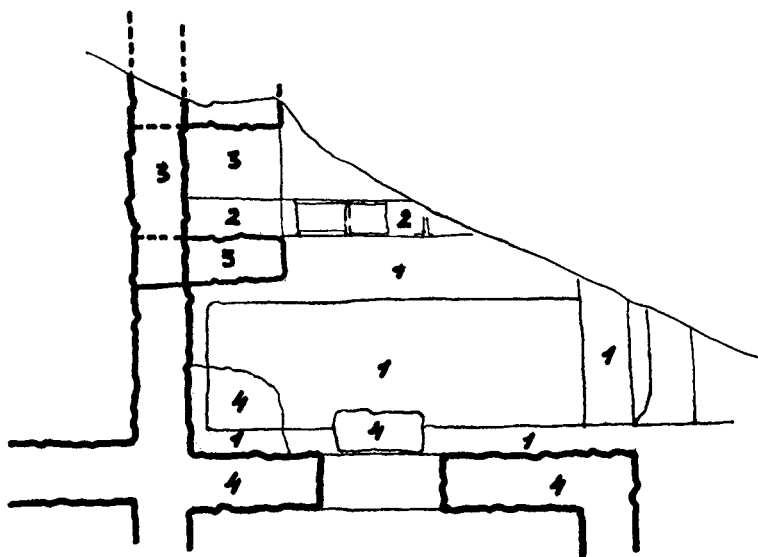
Četvrta faza

- a) Sjeverni, novooslobođeni zid kaldarija 8, koji je podignut iznad bijelo žbukanog poda iz treće faze. Građen je iz bijelog vapnenca, a ponegdje je umetnuta opeka.

Prostor 5A (sl. 15)

Prva faza

- a) Izduženi prostor, opločen opekom, obrubljen zidovima od kojih je sjeverni nešto širi. On je kasnije poslužio kao bok jednog kanala (tab. XII, 2).

Sl. 15. Građevne faze u prostoru 5A

Druga faza

- a) Kanal pravca istok—zapad, koji ima opločenje od opeke. Prolazi ispod južnog zidića prefurnija (tab. XII, 1).
 b) Pod, koji pokriva objekt s opločenjem (leži na dubini od 3,40 m).

Zidovi iz prve i druge faze su od žutog pješčenjaka, a vezivna žbuka je sitnijeg agregata i vrlo čvrsta.

Treća faza

- a) Prefurnij u sjeverozapadnom dijelu prostora s bijelo ožbukanom podnicom (tab. XII, 1).

Cetvrta faza

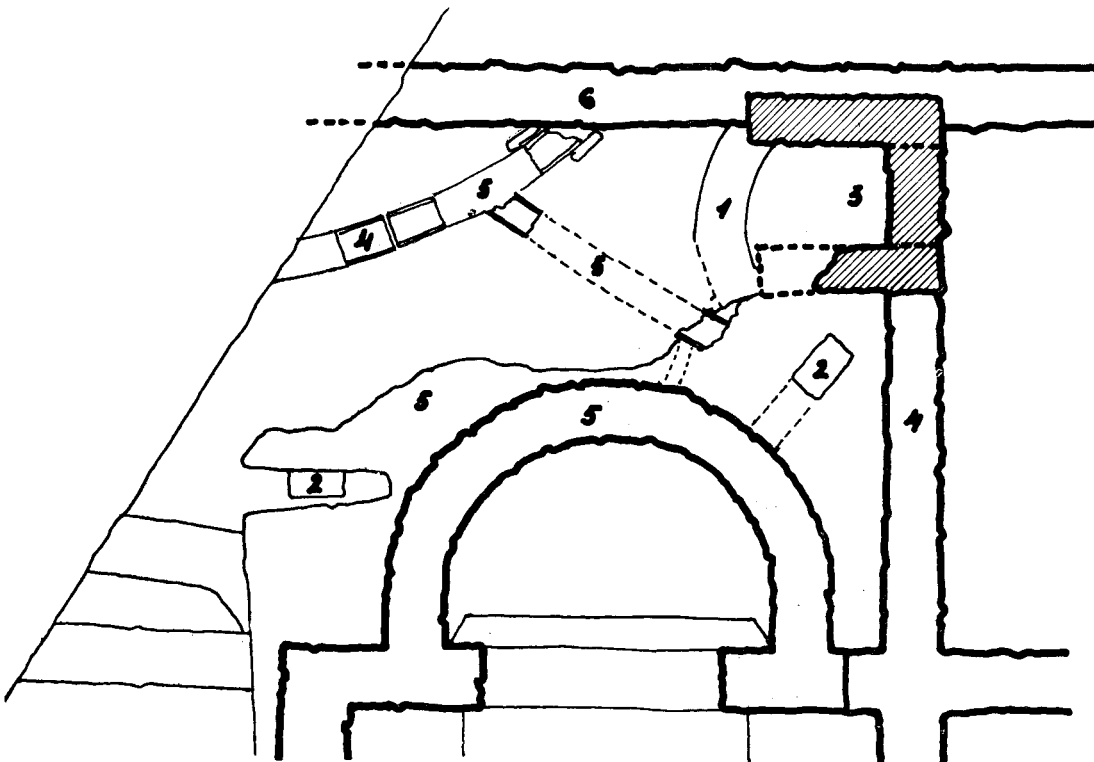
- a) Zapadni zid prostora 5A, koji je dograđen na prefurnij.
- b) Južni zid s vratima (tab. XII, 1).

Zidovi iz ove faze su građeni iz bijelog vapnenca i imaju prorede od opeka. Žbuka je od miješanog agregata, sa česticama opeke.

Prostor 6A (sl. 16)

Prva faza

- a) Apsida u jugoistočnom dijelu prostora, kojoj temelj leži na dubini od 5 m (tab. XIV, 1).

Sl. 16. Građevne faze u prostoru 6A

Druga faza

- a) Kanal smjera sjeverozapad—jugoistok, koji nestaje ispod frigidarija 6 i južnog zida prostorije 3 (istraživanja 1959. god.). Dubina kanala 4,20 m (tab. XIII, 2).
- b) Kanal smjera sjever—jug, koji nestaje ispod sjevernog kraka istog bazena (ista slika).

Zidovi i kanali iz prve dvije faze su građeni od žutog pješčenjaka i vezani čvrstom žbukom vrlo sitnog agregata i žute boje.

Treća faza

a) Prefurnij u jugoistočnom dijelu ovog prostora (tab. XIII, 1).

Četvrta faza

a) Južni zid nadozidan na prefurnij iz treće faze (ista slika).

b) Kanal pravca sjeveroistok—jugozapad, iznad kojeg je kasnije podignut istočni zid prostora i koji se nastavlja u sondi trijema (većoj) (tab. XIII, 1).

Građevni materijal zidova ove faze jest bijeli vapnenac, a žbuka je miješanog agregata i mrvi se.

Peta faza

a) Bazen za hladnu kupelj (istražen 1958—1959 god.) (tab. XIII, 2).

b) Kanal što odvodi vodu iz bazena i ima priključak na kanal iz četvrte faze, koji nestaje ispod istočnog zida ovog prostora (ista slika).

c) Spomenuti kanal je i dalje u funkciji u ovoj fazi.

Šesta faza

a) Istočni zid prostora (zapadni zid trijema kupališne bazilike), koji je prizidan uz stari prefurnij, odnosno uz njegov istočni zid (vidi tab. XIII, 1).

Objekti pete i šeste faze su građeni od bijelog vapnenca s proredima opeke. Vezivna žbuka je bijela, miješanog agregata, među kojima ima i čestica opeke.

Trijem (sonde i proširenje s istočne strane trijema) (tab. XIV, 2).

Prva faza

a) Stari temeljni zid u prostoru između istočnog zida trijema i istočne strane iskopa. Leži ispod ploča od pješčenjaka.

Druga faza

a) Kanal pravca istok—zapad, koji je vjerojatno nastavak kanala iz prostora 6A, koji prolazi ispod zapadnog zida trijema (tab. XIII, 1 i XIV, 2).

b) Ploče od pješčenjaka ispod istočnog zida trijema (tab. XV, 2).

Treća faza

a) Zid pravca jugoistok—sjeverozapad u većoj sondi trijema.

Četvrta faza

a) Trijem iz vremena obnove cara Konstantina.

b) Pod trijema na dubini od 2,50 m.

Nakon analize i relativne kronologije možemo kupališne komplekse istražene od 1960—1962. god. razlučiti u tri okvirne i vremenske etape i to: ranocar-sku, pretkonstantinovsku i poslijekonstantinovsku (sl. 17).

U zapadnom i jugozapadnom dijelu partera parka arhitektura najvećim dijelom pripada najranijim građevnim fazama u razvoju cjelokupnog kupališnog naselja u Varaždinskim Toplicama.

Postoji dovoljno elemenata koji govore da su kompleks istražen 1953—1955. god. i novootkriveni dijelovi kupališta u zapadnom i jugozapadnom dijelu parka prvotno činili jednu cjelinu. Veliki pačetroviniasti bazen (1953—1955) i bazen 15 imali su zajedničke sjeverne i južne zidove, te su vidljivi batrljci od nekadašnjih spojnih zidova. Isto tako sjeverni i južni zidovi prostorije 16 i 17 leže u nastavku zidova bazena 1 i čine s njim cjelinu. Stari temeljni zid ispod sjevernog zida i batrljka bazena 15 ima isti smjer, kvalitetu i teksturu kao i temelj ispod sjeverozapadnog kuta platforme velikog pačetroviniastog bazena. Temeljni zid ispod sjevernog zida prostorije 14 leži u nastavku masivnog temelja niše ili bazena 13, koji ima smjer istok—zapad. Temeljni zid ispod južnog zida prostorije 21 imao je prvotno vezu sa zidom što strši ispod zapadnog zida treće prostorije, južno od velikog pačetroviniastog bazena. Crveni pod u prostoru sjeverno od spomenutog bazena leži na istom nivou kao i podovi unutar prostorija jugozapadnog kompleksa (14, 16—20). S južne strane glavnog odvodnog kanala 6 nalazi se južni dio masivnog L zida, uz koji je prigraden veliki pačetroviniasti bazen. Isto tako zid smjera sjever—jug iz križišta zidova u drugoj prostoriji južno od spomenutog bazena, nastavlja se južno od kanala 6, koji ga je također prekinuo.

Iz odnosa oba kompleksa proizlaze i relacije za datiranje novooslobođenog dijela kupališta.

Prilikom obrađivanja arhitekture istražene 1953—1955. god. utvrđeno je na osnovu keramičkog materijala otkrivenog u platformi velikog pačetroviniastog bazena da je on izgrađen sredinom ili u drugoj polovini I. st. n.e.¹¹ Time je datiran i bazen 15 i njemu priležeće prostorije. Ovo potkrepljuju i novi nalazi, kao ulomak ranocarske posude, grube fakture s urezanim žljebovima, koji je nađen u otvoru odvodnog kanala iz bazena 15, kao i opeke s pečatom majstora Quintusa Spuriusa, kojima je spomenuti kanal bio opločen. Radionica tog majstora bila je aktivna u prvom stoljeću. Ostali nalazi keramike i opeka s pečatima koje su otkrivene u bazenu i prostorijama ne mogu doći u obzir za bližu dataciju, jer su nađeni u slojevima nasipa kojim su svi prostori bili iznivelirani.

Datiranjem bazena 15 i ostalih prostorija u sredinu I st. odnosno u drugu polovinu I st. određen je i terminus ante quem za zidove i objekte koji se nalaze ispod ovih prostorija. To su: prostorija 16 A i 17 A, temeljni zid u prostoriji 14 i ispod sjevernog i južnog njena zida, temeljni zidovi ispod sjevernog i južnog zida prostorija 18 i 19 i temeljni zid prostorije 21. Kanali usječeni u sedru u prostorijama 16—19, te zid u sondi XXXIX, koji su još stariji, pripadaju počecima naše ere, odnosno u vrijeme odmah nakon dolaska Rimljana u ove naše

¹¹ B. Vikić-Belančić, Keramički nalazi i njihov doprinos za dataciju građevinskih fa-

za antiknog bazena u Varaždinskim Toplicama. *Starinar*, VII—VIII, 1956—1957, p. 141.

krajeve. Ognjište, tj. palište, u bloku XXXIV također se može datirati prema zdjelicama koje su nađene u njegovoj neposrednoj blizini, u vrijeme oko sredine I stoljeća¹².

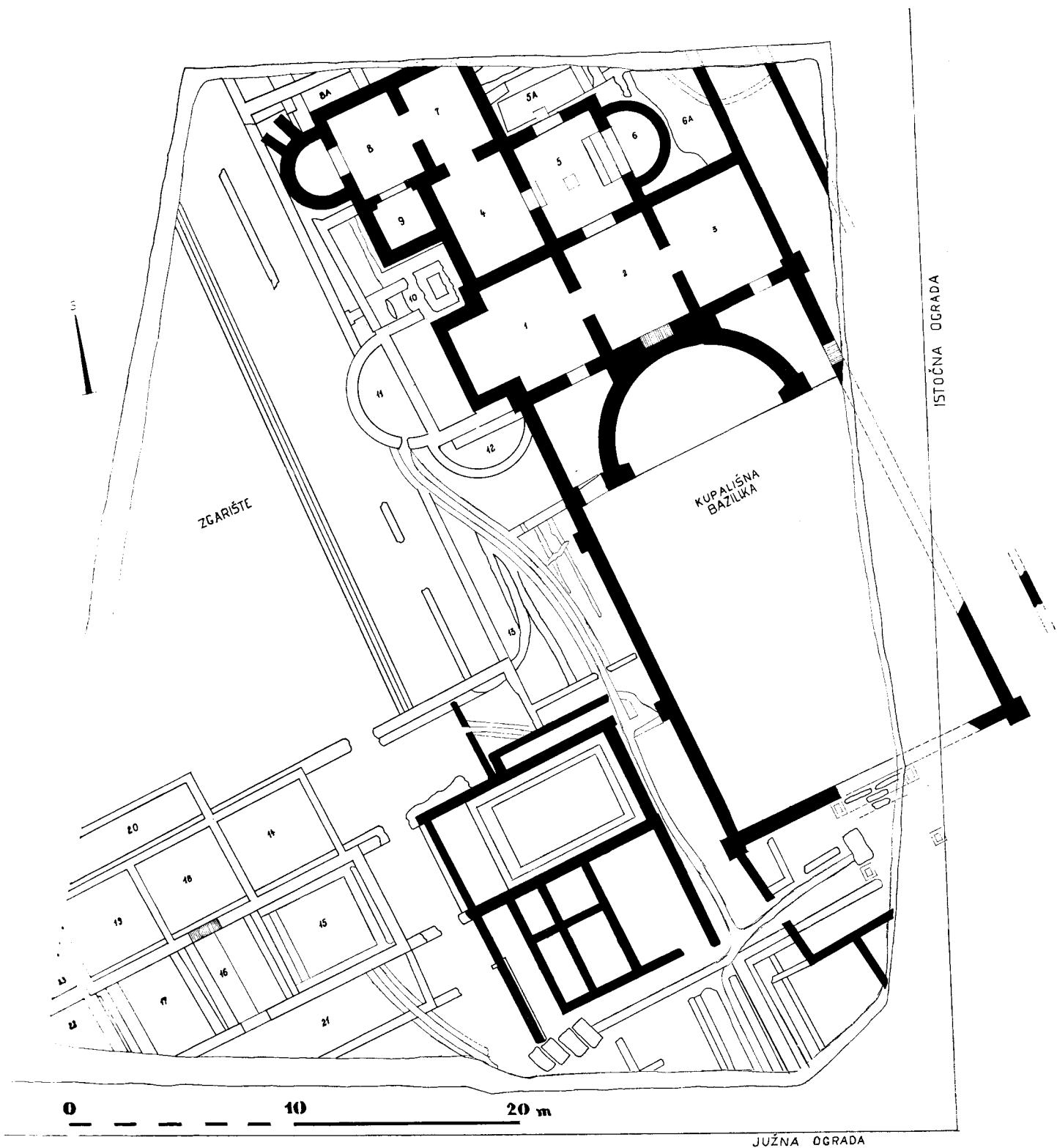
Arhitektura koja se nalazi u sjevernijem dijelu zapadnog partera parka, a leži neposredno sa zapadne strane perimetralnih zidova konstantinovskog kupališta (istraženog 1958 i 1959) ili u donjim slojevima unutar njegovih prostora, daje nam podatke u kupalištu pretkonstantinovog vremena, za koje je dosad bilo vrlo malo tragova, iako sama Konstantinova ploča govori o obnovi kupališta, a ne o izgradnji novih terma. To su: kaldarij 11 s bazenom, bazen 12, sjeverni dio velikog kanala 1, prefurnij u prostoru 5 A, prefurnij u prostoru 6 A, i sjeverni zidovi od konstantinovskih prostorija 1, 2 i 3.

Prostorija 11 sa suspenzom i bazenom, te naknadno nadodanim bazenom 12, predstavlja kaldarij, što ga je grijao uvučeni prefurnij u sjeverozapadnom dijelu prostorije. Sjeverni dio kanala 1, koji je odvodio vodu iz tog kaldarija, sveden je, odnosno nadograđen na već postojeći kanal, koji je prokopan u vrijeme velikog pačtvorinastog bazena iz kojeg je odvodio vodu. Očita je razlika u kvaliteti oba dijela kanala. Ovaj kaldarij je u Konstantinovo vrijeme svojim južnim dijelom uklopljen u svlačionicu 1 s nišom. Sa sjeverne strane je nadograđen prefurnij 10, koji je oštetiio sjeverni zid kaldarija i stari unutarnji prefurnij. Kroz zapadni dio kaldarija sa suspenzom, koji nije uklopljen u svlačionicu, prolazila je toplina prema njenoj niši, a ispod poda bazena 12 u kupališnu baziliku.

Otkrivanjem kaldarija 11 uočeni su jasnije ranije tek naslućivani elementi unutar konstantinovskih prostorija 1—3. Sjeverni zidovi ove tri prostorije činili su cjelinu sa sjevernim zidom spomenutog kaldarija. Sa sjeverne strane prostorije 3 otkriven je stariji prefurnij (u prostoru 6 A), koji je istovremen s njenim sjevernim zidom, a koji je zagrijavao neku prostoriju što je kasnije uklopljena u konstantinovsku prostoriju 3 (vidi plan sl. 17). Prefurnij u prostoru 5 A grijao je prvotno neki prostor koji je kasnije uklopljen u konstantinovsku prostoriju 7 (istražena 1959. god.), jer je već u Konstantinovo vrijeme bio zatrpan i van funkcije. Kanal što ide ispod istočnog zida prostora 6 A, odnosno zapadnog zida trijema kupališne bazilike i nastavlja se u samoj sondi trijema, također je iz pretkonstantinovske faze. Međutim, on je i u Konstantinovo doba bio još u upotrebi u prostoriji 6 A, jer je u njega sveden kanal koji je odvodio vodu iz frigidarija 6.

Vidjeli smo da u ranocarskom kupališnom kompleksu ni jedan prostor niti bazen nije grijan hipokaustom. Ni veliki objekt, koji je u konstantinovo vrijeme pretvoren u kupališnu baziliku, nije bio u svojoj najranijoj fazi zagrijavan, nego je tek u drugoj — antoninskoj — fazi dobio tubulaturu i hipokaust. Stari kaldarij 11 iz pretkonstantinovskog vremena ima gotovo identičnu suspenzuru kao i kasniji konstantinovski kaldarij 8 (istražen 1959. god.), po čemu se može zaključiti da među njima nema veći vremenski razmak, i da je prihvaćen isti sistem

¹² Vidi bilješku 5.

Sl. 17. Plan kupališnog kompleksa iz 1960—1962. (u bijeloj tehnici) u odnosu na ranije istražene dijelove (u crnoj tehnici)

grijanja. Razlika je samo u tome što bazen kaldarija 11 nema tubulaturu i stupiće, a bazen 8 je opremljen obojima.

Kompleks arhitekture s južne strane kupališne bazilike nazvan južna prigradnja pruža nam podatke o poslijekonstantinovskom periodu ovog kupališnog naselja. Južna prigradnja, kako su pokazala istraživanja 1962. god., sastoji se zapravo od dva fragmenta nekog objekta, a ne od jednog kako se mislilo prilikom ranijih radova 1959. god., i to od zapadnog s olovnom vodovodnom cijevi i do novooslobođenog istočnog dijela (tj. sjeverozapadnog ugla). Oba ova fragmenta su spojena i među njima se jasno vidi fuga, ali zidna slikarija, kako smo ranije spomenuli, pokriva oba dijela. Istočni dio je raniji od zapadnog, te je imao dvostruku namjenu. Prvo je stajao samostalno, te su mu zidovi posve paralelni sa zidovima kupališne bazilike. U drugoj svojoj fazi on postaje unutarnji prostor, jer je sjeverno lice sjevernog zida prekrivo zidnom slikarijom. Tada mu je dograđen zapadni ugao s olovnom cijevi, kojemu zapadni zid nije u istoj liniji sa zapadnim zidom kupališne bazilike, nego ima otklon prema istoku. U vrijeme kada je dograđen zapadni ugao nije bilo više južnog portika kupališne bazilike, jer su u sadržaju poda južne prigradnje nađeni ulomci od stupova južnog portika. I same baze kao i mramorni, izvaljeni stup uz južni portal došle su ispod poda južne prigradnje, jer je njen pod po nivou viši od poda kupališne bazilike.

Slikarija na sjevernom licu sjevernog zida južne prigradnje pripada kasnoantičkom razdoblju, te datira drugu fazu istočnog objekta i njemu tada prizidan zapadni ugao s vodovodnom cijevi. Slikarija navodi na pomisao da je kupališna bazilika u to vrijeme možda pretvorena u kršćansku baziliku, te da je južni dograđeni prostor služio kao katekumenon s piscinom.

Ovim novim podacima mora se korigirati ranija pretpostavka da je južna prigradnja imala fortifikacioni karakter.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Završnim istraživanjima kupališnog kompleksa u parku u Varaždinskim Toplicama prikupljeno je mnoštvo podataka koji omogućavaju ne samo praćenje građevnih etapa pojedinih objekata ili arhitektonskih sklopova nego daju uvid u sve razvojne faze kupališnog dijela naselja.

I pored toga nemoguće je s dosad istraženim kompleksom dobiti cjelovitu sliku antičkog kupališta, jer se ono proteže izvan granica partera parka koji je istražen, a i unutar tog područja neki su dijelovi i objekti posve fragmentarno sačuvani i ne daju se međusobno povezati.

Kada se tlocrtno obuhvati sveukupno istražen kompleks bez obzira na pojedine građevne etape, dobiva se dojam da je oblikovanje prostora i raspored prostorija grupiran tako da u južnom dijelu dominiraju pravokutni oblici arhitekture i sugeriran je smjer istok—zapad, dok su u sjevernom dijelu prostori razvedeni polukružnim apsidama, a glavna os usmjerena je u pravcu sjever—jug.

Veliki i izduženi prostor kupališne bazilike zajedno sa širokom eksedrom daje impresiju arhitektonskog elementa koji povezuje naprijed spomenute kon-

trastne grupe i djeluje kao modulator smjera i funkcije, kako onih prostora koji se nalaze sjeverno od bazilike, tako i južnog portika i najkasnije južne prigradnje. Apstrahirajući slučajnu sukladnost grafičkog rastera tlocrta, koju demantiraju vremenske razlike i faktične nivelete zidova, odnosno podova sačuvane arhitekture, dojam navedenog grupiranja otkrivenih kupališnih dijelova nije slučajan. Dapače, analizom zatečenih situacija i detalja mogu se potvrditi činjenice ili dokumentirati rješenja prvobitne arhitektonsko urbanističke koncepcije, koja je izgubljena pregradnjom i rušenjem, kao i neadekvatnim rezultatima i mogućnostima svih dosadašnjih arheoloških istraživanja. Prema tome, južne, pravokutno grupirane prostorije i bazeni nisu slučajni arhitektonski konglomerat, nego sačuvani dio jedne velike prostorne kompozicije kupališta ranog I st. Za nju je karakterističan pravokutan raster s pravilnim nizanjem prostorija, koje se prema terenskim mogućnostima simetrično dodavaju i šire. Ova arhitektura osobito u provincijama izbje-gava svođenje, pa se služi drvenim otvorenim krovštem ili tabulatumom. S obzirom na plitko temeljene zidove ova se pojava može osobito pratiti kod prostorija 14, 18, 19 i 20 (sl. 5). Kroz spomenute prostorije išla je prema istoku prostorna os do zapadnog portala prvobitne, odnosno najranije kupališne bazilike, gdje je arhitektonski i balneološko-higijenski završavala cirkulacija kupališnih korisnika. Između zapadnih kupališnih prostorija s bazenima i kupališne bazilike objekt 13 masivnih i dubokih temelja mogao je služiti kao rezervoar za sabiranje vode ili njezino razvođenje u kupališne bazene. Kada je taj objekt 13 prestao funkcionirati, izgrađen je kanal-rigol, koji je s izvora dovodio vodu u oba bazena.

Termalni prostori sjeverno od kupališne bazilike, uz spomenutu razvedenost, toliko su pregrađivani i adaptirani da su arhitektonski fragmenti starijih faza (I st. i II st.) tako nepregledni da se ne mogu povezati u cjelinu, a ujedno oduzimaju jasnoću tlocrtnog rasporeda kasnijih faza ovog dijela kupališta. Ipak se kraj navedenih nejasnoća i poteškoća može slijediti temeljna dispozicija prostorija i cirkulacija u pravcu sjever—jug, koja je markirana sjevernim portalom kupališne bazilike.

U doba Antonina i Severa južni kupališni prostori bili su isključeni iz funkcije, a zapadni portal kupališne bazilike je bio zazidan. Ona je opremljena hipokautom i zidnim slikarijama, te bijelo žbukanim podom.

Od sjevernih pristupnih prostorija iz tog pretkonstantinovskog vremena jedino je kaldarij s bazenom 11 sačuvao donekle jasnoću tlocrta. Njemu se je prilazilo sa sjeverne strane kroz nedefinirani pretprostor u kojem je bio frigidarij (duguljasti opločen prostor u odjelku 5 A), a zatim u nastavku prema jugu drugi prostor iz kojeg se je ulazilo prema istoku u svlačionicu 1, prema jugu u kupališnu baziliku, a prema zapadu u kaldarij 11. Radi svrsishodnog korištenja prostorija i cirkulacije i u ovom pretkonstantinovskom građevnom sklopu morali su postojati središnji komunikativni prostor i prostorije s već spomenutim smjerom sjever—jug, ali se na njih nisu mehanički, kao ranije, prislanjale prateće prostorije, nego su se iz tog središnjeg trakta širile i razvodile u polukružne bazene, nadstvođene polukupolama. Plastika ovako novooblikovanog prostora, koji se u isto vrijeme širi i zatvara u jednu veću i jedinstvenu prostornu cjelinu, bila je potencirana iluzionističkim slikarijama arhitektonskih detalja, kamene oplate

pano-kompozicijama. U istraženom dijelu nije se moglo utvrditi da li se ova prostorna dispozicija simetrično i ritmički ponavlja.

U konstantinovskom obnovljenom kupalištu, iako je ugrađena eksedra u sjevernom dijelu kupališne bazilike zatvorila sjeverna središnja vrata, ipak je cirkulacija sjever—jug i dalje zadržana, samo je probijanjem bočnih vrata na sjevernom zidu bazilike postala dvosmjerna. Nove pregradnje i prigradnje, koje su bile uslovljene i novom dispozicijom pojedinih kupališnih prostorija, zadržale su temeljnu arhitektonsku koncepciju srednjocarskog razdoblja. Tlocrt je razveden, samo u skućenijim prostornim odnosima, ali je očevidno preuzet dinamični ritam izmjenjivanja uglatih i polukružnih građevnih elemenata. Tako su prostori konstantinovskog kaldarija 7 i 8 i frigidarija 6 sa pretprostorom 5, iako djelomično sljubljeni, zapravo zrcalna slika jedni drugima (vidi sl. 17). Isto tako tako je bazen kaldarija 8 umanjena ali ritmička varijacija bazena pretkonstantinovskog kaldarija 11. I u vertikalnoj akcentuaciji stropova i polukupola nije samo primjenjen sistem ranijih a sada pojednostavljenih arhitektonskih elemenata i kasete nego je zidna slikarija sitnim ornamentima davala iluziju beskonačnog, odnosno plastičnog prostora svodova.

Prema tome sa stajališta likovnih i materijalnih mogućnosti svoga vremena Konstantinova ploča o obnovi potvrđuje činjenicu da je kasnocarsko oblikovanje arhitekture kupališta bilo stvaralačka varijacija, koja nije bila nametnuta, već proživljena osjećajem kontinuiteta i stvaralačkom vlastitošću.

Neorganska južna prigradnja uz portik kupališne bazilike, suprotno od konstantinovske obnove, dokument je disfunkcije cijelog kupališnog kompleksa i devalvacije njegovih reprezentativnih i umjetničkih kvaliteta, u kojemu se osjeća samo utilitarnost, bez poštovanja tradicije.

Bez obzira na oblikovne kvalitete u pojedinim razvojnim fazama kupališta može se zapaziti da i njegovo rasprostiranje, koliko je moguće pratiti, indicira, pored namjene i količine, karakter njegovih korisnika. Ranocarski dio kupališta pokazuje prostranstvo (veliki bazeni), koje je vjerojatno bilo uvjetovano velikom frekvencijom vojske, koja je tada bila sigurno najvažniji konsument. O tome nam govore ranocarski zavjetni natpisi posvećeni od vojnika XIII, XIV i XXII legije.¹³ U doba Antonina i Severa pored vojnika kupalištem se već služe i gosti građanskih staleža i zvanja.¹⁴ Konstantinovsko kupalište zadržava dvojni karakter — vojni

¹³ Npr. žrtvenik Nimfama od Marka Rutilija Lupusa, tribuna legije XXII i legata legije XIII Geminae (69—84. Hoffiller-Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien I*, 1938, br. 462, CIL. III, 10.893; žrtvenik Nimfama od vojnika XIII Geminae Marka Fabija Fabulusa, Hoffiller-Saria, o. c., br. 463, CIL. III, 4118 i Dessau no. 996; novootkriveni žrtvenik posvećen Nimfama od Lucija Larija Celera, primipila legije XIV Geminae (nije publiciran).

¹⁴ Npr. natpisna ploča o podizanju nimfeja od Općine Ptujске, a posredstvom Lu-

cija Tulija Tuska i Gemija Rufina, činovnika visokih vojnih i upravnih službi. Hoffiller-Saria, o. c., no. 461, CIL. III 4117; žrtvenik Nimfama od Marka Aurelianususa sa ženom (nepubliciran); žrtvenik posvećen Dijani od Epurije Ursule, o. c., no. 459; zavjetni žrtvenik Marka Aurelija Cassusa, beneficijara, o. c., no. 458; žrtvenik Silvanu, posvećen od Kornelije Restitute, o. c., no. 467 i CIL 10890; žrtvenik posvećen Silvanu od Pompeja Florentina, o. c., no. 467.

i civilni — s tim što je osnivanjem tjednih sajмова, koje spominje ploča cara Konstantina, ekonomsko težište usmjereno ka oživljavanju trgovine, koje je vezano o djelatnost građanskog dijela stanovništva. Možda su ove oscilacije u odnosima karaktera i broja korisnika u kasnocarsko doba uvjetovale i skučavanje kupališnog prostora, a zatim, uslijed sveukupno izmijenjenih životnih prilika, i prestanak njegovog organiziranog, javnog funkcioniranja.

Sva dosadašnja istraživanja antičkog termalnog kupališta u Varaždinskim Toplicama pokazala su da su njegov razvoj i funkcioniranje bili određeni specifičnim karakterom mineralnog izvora, konfiguracije tla i klime, te blizinom i organizacijom limesa¹⁵ i s njime povezanih garnizona i pozadinskih naselja i putova.

Stoga terme u Varaždinskim Toplicama nemaju neposrednih analogija¹⁶ u termama poznatih ljekovitih kupališta¹⁷ drugih provincija carstva, osim po svom općem karakteru i namjeni. Srodnost je samo u onim detaljima, koji su obilježje pojedinih vremenskih razdoblja ili stilskih epoha¹⁸.

Zbog toga rezultati istraživanja u Varaždinskim Toplicama daju nov doprinos općoj problematici provincijalnih termalnih kupališta, a posebno onih koji su imali dvojni karakter — vojni i civilni.

ZUSAMMENFASSUNG

ABGESCHLOSSENE AUSGRABUNGEN DES ANTIKEN BADEKOMPLEXES IN VARAŽDINSKE TOPLICE (AQUAE IASAE)

Die systematischen Ausgrabungen in Varaždinske Toplice (Aquae Iasae) im 1960—1962 sind eine Fortsetzung der Forschungen, die man im Park des Kurortes seit 1953 unternimmt und die von denselben Autoren im »Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu«, 3 ser. No. I und II (1958, 1961) veröffentlicht wurden.

Im Laufe der drei letzten Kampagnen wurde der ganze westliche Teil des Parterres vom Park untersucht, es wurden grössere Korrekturen an den Linien

¹⁵ Gorenc-Vikić, Die Aquae Jasae und ihr Verhältnis zum Pannonischen Limes, Acta et Disser. Arch. III, 1963 p. 111. — B. Vikić-Belančić, Neki novi podaci o Varaždinskim Toplicama o životu u pozadini Dravskog limesa, Limes u Jugoslaviji, 1961, p. 47. — Čabrian-Gorenc-Vikić, Pregled povijesti Varaždinskih Toplica, Vijesti muzealaca, 5, 1966.

¹⁶ Na tu pojavu kod termalnih liječilišta općenito upozorio je već Petrikovitz u svom članku o Toplicama Aquae Jasae. Arheološki Vestnik, XIX, 1968, p. 89.

¹⁷ H. Myllius, Die römische Heilthermen von Badeweiler, 1936; C. Rhoen, Die römische Thermen zu Aachen, 1890. Za ostala termalna kupališta kao Baden-Baden, Aquae Sulis, Aquae Mattiacae, Lambaesis, vidi literaturu kod Petrikovitz, o. c., p. 89—94.

¹⁸ Npr. prijelaz od pravokutno oblikovanih prostora na bogatije razvedene može se pratiti na cijeloj arhitekturi rimskog carstva od II st. dalje. Hipokaustično grijanje se općenito preuzima tek od II. st. Zidne slikarije iz Varaždinskih Toplica imaju bliske analogije u Trieru, ali isto tako u konstantinovskom dijelu bazilike u Akvileji, što je stilsko obilježje epohe.

der Ausgrabungsstätte im nördlichen, südlichen und südöstlichen Teil durchgeführt, und es wurde auch mit den Untersuchungen des Raumes östlich von der Quelle, im nördlichsten Teil des Parterres begonnen.

Im Jahre 1960 wurden im westlichen Teil des Parkes 11 Blöcke und zwei Einschnitte geöffnet, und zwar: die Blöcke XXVII, XXIX, XXX—XXXVIII insgesamt cca 300 m² (900 m³). Auf dieser Fläche wurden entdeckt: zwei grosse Bassins und das Fragment einer Apside oder eines Bassins, der nördliche Teil des grossen Kanals No. 1, Praefurnium, einige alte Grundmauern, ein offener Kanal (Rigole) und Mauerstümpfe an der westlichen Seite der Ausgrabungsstätte, ferner die Reste einiger Fussböden.

Im Jahre 1961 wurde die Ausgrabung an 7 Blöcken fortgesetzt, ebenfalls im westlichen Teil des Parterres, (etwas südlicher, Blöcke XXXIX—XLV). Die nördliche Seite der ganzen Ausgrabungsstätte wurde um 2,5 m—3 m in der Länge von 30 m erweitert. Insgesamt wurden 270 m² (850 m³) untersucht. Es wurden entdeckt: ein grösseres rechteckiges Bassin und ein Raum nördlich vom Bassin, ältere Grundmauern, Kanäle und Fussböden (westlicher Teil), und im nördlichen erweiterten Teil wurden neue Räume aus der dritten Raumreihe, die nördlich von der Bade-Basilika liegen, definiert oder begonnen.

Im Jahre 1962 wurde der südwestliche Teil des Parkparterres untersucht, und zwar 4 Blöcke (XLVI—XLIX). Ausserdem wurde die ganze südliche Seite der Ausgrabungsstätte um 2—3 m, in der Länge von 38 m, gegen Süden erweitert, um ihre Linie nach der südlichen Einfassung des Parkes zu korrigieren. Aus demselben Grunde wurde auch der südliche Teil der östlichen Seite der Ausgrabungsstätte um 2 m (in der Länge von 8 m) erweitert. Insgesamt 250 m² und etwa 1000 m³ (Durchschnitt der Tiefe in diesem Teil beträgt 4 m).

Auf dieser Fläche wurden befreit und vollständig oder teilweise untersucht: 8 Räume, dann eine Reihe von älteren Grundmauern und Kanälen, der östliche Teil des grossen Kanals No. 6, der südliche Zubau an der Bade-Basilika, ferner Reste einiger Fussböden. Daneben wurde das Sondieren im nördlichen Teil des Parkparterres, östlich und nordöstlich von der heutigen Quelle, durchgeführt (170 m²). Da auf dieser Fläche Teile einer monumentalen Architektur (Forum) entdeckt wurden, die nicht unmittelbar zum Badekomplex gehören, so wird man sie in diesem Bericht nicht bearbeiten.

Die Untersuchungen von 1960—1962 ergaben eine grosse Anzahl von Objekten und deren Fragmente, ferner architektonische und technische Details, die einen neuen und besseren Einblick in die Entwicklung und Konstruktion dieses bedeutenden antiken Bades gewähren. Ihre Problematik ist teilweise mit jenem im Jahre 1953—1955 untersuchten Komplex verwandt. Sie beleuchten uns teilweise die bisher fast unbekanntete Entwicklungsetappe der Zeit vor Konstantin, wie auch die wenig bekannte Bauphase nach Konstantin.

Die Analyse sämtlicher neuentdeckter Räume, Objekte, Wände, Kanäle und Fussböden erwies und bestätigte die früheren Beobachtungen und Schlüsse, dass das antike Bad in Varaždinske Toplice durch einige Jahrhunderte existiert und funktioniert hat und dass es mehrmals zugebaut, umgestaltet, adaptiert, ausgebessert und erneuert wurde. Deshalb ist die Entwicklungslinie und die relative

Chronologie ziemlich kompliziert, und sie umfassen eine Zeitspanne von I—V Jh. (sechs Bauphasen).

Die abgeschlossenen Forschungen des Badekomplexes im Park von Varaždinske Toplice ergaben zahlreiche Daten, die nicht nur die Verfolgung der Bauetappen einzelner Objekte oder architektonischer Gefüge ermöglichen, sondern auch einen Einblick in alle Entwicklungsphasen des Bades dieser Ansiedlung gewähren.

Trotzdem ist es unmöglich mit dem bisher erforschten Komplex ein vollständiges Bild des antiken Bades zu bekommen, da es sich ausserhalb der Grenzen des erforschten Parkparterres erstreckt, aber auch innerhalb dieses Gebietes gibt es so manche Teile und Objekte, die ganz fragmentarisch erhalten sind und sich nicht untereinander zusammenfügen lassen.

Fasst man den gesamten erforschten Komplex mit Rücksicht auf den Grundriss zusammen ohne Rücksichtnahme auf die einzelnen Bauetappen, bekommt man den Eindruck, dass die Gestaltung des Raumes und der Plan der Räumlichkeiten so gruppiert seien, dass im südlichen Teil die rechteckigen Formen der Architektur dominieren und die Richtung Ostwest suggeriert sei, während im nördlichen Teil die Räumlichkeiten durch halbkreisförmige Apsiden erweitert seien und die Hauptachse gegen Nordsüd gehe.

Der grosse und verlängerte Raum der Bade-Basilika zusammen mit der breiten Exeder geben die Impression eines architektonischen Elementes, das die eben erwähnten konträren Gruppen verbindet und wirkt wie ein Modulator der Richtung und der Funktion, sowohl jener Räumlichkeiten, die sich nördlich von der Basilika befinden, als auch des südlichen Portikus und des spätesten südlichen Anbaues. Abstrahierend die zufällige Kongruenz des graphischen Rasters des Grundrisses, die die Unterschiede in der Zeit und die faktischen Niveletten der Wände dementieren, bzw. die erhaltenen Architekturen der Fussböden, ist der Eindruck der erwähnten Gruppierung der entdeckten Badeteile kein Zufall. Sogar durch die Analyse der vorgefundenen Situationen und Details kann man die Tatsachen bestätigen oder die Lösungen der ursprünglichen architektonisch-urbanen Konzeption dokumentieren, die durch Umbau oder Zerstörung, als auch durch unadequate Resultate und Möglichkeiten aller bisheriger archäologischer Forschungen verloren ging. Demnach sind die südlichen rechteckig gruppierten Räumlichkeiten und die Bassins kein zufälliges architektonisches Konglomerat, sondern der erhaltene Teil einer grossen räumlichen Badekomposition aus dem frühen I. Jahrhundert. Dafür ist charakteristisch der rechteckige Raster mit regelmässig angereihten Räumlichkeiten, die nach den Terrainmöglichkeiten symmetrisch hinzugefügt und erweitert wurden. Diese Architektur, besonders in den Provinzen, vermied die Wölbung und bediente sich der offenen hölzernen Dachkonstruktion oder der Tabulate. Mit Rücksicht auf die flache Grundlegung der Mauern kann man diese Erscheinung besonders bei den Räumen 14, 18, 19 und 20 (Abbild 5, Text) verfolgen. Durch die erwähnten Räume ging gegen Osten eine Raumachse bis zum westlichen Portal der ursprünglichen, bzw. der frühesten Bade-Basilika, wo architektonisch und balneolog-hygienisch die Zirkulation der Bade-Nutznieser ein Ende nahm. Das zwischen den westlichen Baderäumen mit den Bassins und der Bade-Basilika befindliche Objekt 13, mit massiven und tiefen Fundamenten,

konnte als Reservoir dienen, worin sich das Wasser ansammelte oder woraus es in die Badebassins geleitet wurde. Als dieses Objekt 13 zu funktionieren aufgehört hatte, wurde ein Rigolkanal ausgebaut, der von der Quelle aus das Wasser in die beiden Bassins leitete.

Die umfangreichen Thermalräume nördlich von der Bade-Basilika wurden so oft umgebaut und adaptiert, dass die architektonischen Fragmente älterer Phasen (I. Jht. und II. Jht.) derart unübersichtlich sind, dass man sie zu keinem Ganzen zusammenfügen kann, ja sie beeinträchtigen gleichzeitig auch die Klarheit des Grundrissplanes älterer Phasen dieses Badeteiles. Dennoch kann man nebst der angeführten Unklarheiten und Schwierigkeiten die Grunddisposition der Räume und die Zirkulation in der Richtung Nordsüd verfolgen, die durch das nördliche Portal der Bade-Basilika markiert ist.

Zur Zeit Antoninus und Severs waren die südlichen Baderäume ausser Funktion und das westliche Portal der Bade-Basilika war zugemauert. Sie war mit einem Hypokaust und Wandmalereien und einem weiss angeworfenen Fussboden versehen.

Von den nördlich zugänglichen Räumlichkeiten aus dieser vorkonstantinischen Zeit hat nur das Caldarium mit dem Bassin 11 einigermassen die Klarheit des Grundrisses bewahrt. Sein Zutritt war von der Nordseite durch einen undefinierbaren Vorraum, in dem ein Frigidarium (länglicher getäfelter Raum im Abteil 5 A) war, ferner gegen Süden durch einen zweiten Raum, aus dem man gegen Osten in den Entkleidungsraum 1, gegen Süden in die Bade-Basilika und gegen Westen ins Caldarium 11 gelangte. Zwecks besserer Ausnutzung der Räumlichkeiten und der Zirkulation mussten auch schon in diesem vorkonstantinischen Baukomplex ein Zentralkommunikationsraum und Räume mit schon erwähnter Richtung Nordsüd vorhanden sein, nur haben sich die Begleiträume nicht daran mechanisch wie früher angelehnt, sondern sie haben sich aus diesem zentralen Trakt verbreitet und führten dann zu halbkreisförmigen Bassins, überwölbt mit Halbkuppeln. Die Plastik eines derart neugestalteten Raumes, der sich zu gleicher Zeit zu einem grösseren einheitlichen und räumlichen Ganzen erweitert und schliesst, wurde durch illusionistische Malereien mit architektonischen Details, Steinverschalungen und Panneaux-Kompositionen potenziert. Mit dem erforschten Teil konnte man nicht feststellen, ob sich diese räumliche Disposition symmetrisch und rhythmisch wiederholt.

Obwohl die im nördlichen Teil der Bade-Basilika eingebaute Exeder, die die nördliche mittlere Tür zugemacht hatte, blieb dennoch auch weiter im Konstantins erneuerten Bad die Zirkulation Nordsüd erhalten, nur hatte jetzt die Basilika durch das Durchbrechen zweier Seitentüren in ihrer nördlichen Mauer zwei Richtungen. Neue Um- und Zubauten, die auch durch die neue Disposition der einzelnen Baderäume bedingt waren, behielten die fundamental architektonische Konzeption aus der mittleren kaiserlichen Periode. Der Grundriss wurde nur in beengteren räumlichen Verhältnissen erweitert; es ist aber offenbar, dass der dynamische Rhythmus der abwechselnden eckigen und halbkreisförmigen Bauelemente übernommen wurde. So sind die Räumlichkeiten des konstantinischen Caldariums 7 und 8 und des Frigidariums 6 mit dem Vorraum 5, wenn sie auch

teilweise fest zusammenhalten, in der Tatsache Spiegelbilder zueinander (sich Abb. 17, Text). Ebenso ist das Bassin des Caldariums 8 eine verkleinerte, aber rhythmische Variation des Bassins vom vorkonstantinischen Caldarium 11. Auch in der vertikalen Akzentuation der Zimmerdecken und der Halbkuppeln wurde nicht nur das System der früheren jetzt aber vereinfachten architektonischen Elemente und Kassetten verwendet, sondern auch die Wandmalerei gab den winzigen Ornamenten die Illusion des Unendlichen, bzw. des plastischen Raumes der Gewölbe.

Vom Standpunkte der bildenden und materiellen Möglichkeiten jener Zeit bestätigt Konstantins Tafel von der Erneuerung der Thermen die Tatsache, dass die spätkaiserliche Gestaltung der Badearchitektur eine schöpferische Variation war, die nicht aufgezwungen wurde, sondern die durch Gefühl für die Kontinuität und schöpferische Eingetümlichkeit selberlebt wurde.

Der unorganische südliche Anbau an das Portikus der Bade-Basilika, im Gegensatz zu Konstantins Erneuerung, ist ein Dokument von der Disfunktion des gesamten Badekomplexes und der Devaluation seiner repräsentativen und künstlerischen Qualitäten, in denen man nur Utilitarismus ohne jede Achtung für die Tradition fühlt.

Ohne Rücksicht auf die Gestaltungsqualitäten der einzelnen Entwicklungsphasen des Bades, kann man bemerken, dass auch seine Ausgedehntheit, so weit es möglich ist, sie zu verfolgen, nebst der Bestimmung und der Grösse auch den Charakter seiner Nutzniesser indiziert. Der frühkaiserliche Teil des Bades weist eine Ausgedehntheit (grosse Bassins) auf, die wahrscheinlich durch die grosse Frequenz des Heeres bedingt war, das sicher damals der wichtigste Konsument war. Davon spricht auch eine grössere Anzahl frühkaiserlicher Motivinschriften, von Soldaten der XIII. und der XIV. Legion gewidmet.

Zur Zeit Antoninus und Severs bedienten sich des Bades ausser der Soldaten auch schon Gäste bürgerlicher Berufe und Stände. Das konstantinische Bad behält einen Doppelcharakter: militärischen und zivilen. Mit der Einführung von Wochenmärkten, die die Tafel Kaiser Konstantins erwähnt, wurde der ökonomische Schwerpunkt auf das Aufleben des Handels gelegt, was mit der Betätigung des bürgerlichen Teiles der Einwohner zusammenhängt. Vielleicht haben diese Oszillationen in den Verhältnissen des Charakters und in der Zahl der Nutzniesser in spätkaiserlicher Zeit die Beschränkung des Baderaumes bedingt und hernach auch, infolge der gesamten veränderten Lebensverhältnissen, die Einstellung seiner organisierten öffentlichen Funktion.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Text

1. Der östliche und mittlere Teil von südwestlichen Profil der Ausgrabungstätte 1962.
2. Der Plan des nordwestlichen Bade-Komplexes.
3. Brandstätte im nordwestlichen Teil mit fünf Schälchen.
4. Grundriss des Bassins 15 und des Raumes 16.
5. Der Plan des südwestlichen Teiles des Bade-Komplexes mit Räumen 16—23.
6. Die südliche Wand mit der Tür im Raum 16.
7. Die nördliche Wand mit Fundament im Raum 18.
8. Der Situationsplan der Architektur südlich von der Bade-Basilika.
9. Der Situationsplan der Architektur in nördlichen Teil der Ausgrabungstätte
10. Die südliche Wand des südlichen Zubaus der Bade-Basilika.
11. Die südliche Wand im Raum 8A mit dem Türstock.
12. Die südliche Wand des Raumes 5A mit dem Präfurnium.
13. Die südliche Wand des Raumes 6A mit dem Präfurnium.
14. Die Bauphasen im Raum 8A.
15. Die Bauphasen im Raum 5A.
16. Die Bauphasen im Raum 6A.
17. Plan des Bade-Komplexes im Jahre 1960—1962 (weisse Technik) im Verhältniss zu den früher erforschten Teilen (schwarze Technik).

Auf Tafeln

- Taf. I 1. Der nordwestliche Teil des Bade-Komplexes und der Raum 10. 2. Das Präfurnium 10.
- Taf. II 1. Das Bassin des Caldarium 11. 2. Der westliche Teil des Suspensuriums von Caldarium 11.
- Taf. III 1. Der nördliche Teil des grossen Kanals mit kaskadenartig gereihten Ziegeln. 2. Das Bassin 12.
- Taf. IV 1. Die Ecke eines älteren Raumes unter der westlichen Wand der Bade-Basilika. 2. Die ältere Grundmauer unter der westlichen Wand des Raumes 14.
- Taf. V 1. Der südwestliche Bade-Komplex (Räume 14—23). 2. Das Bassin 15.
- Taf. VI 1. Die Mauerstümpfe an der östlichen Seite des Bassins 15. 2. Raum 16.
- Taf. VII 1. Räume 18 und 20 von der nördlichen Seite gesehen. 2. Die ausnivellierten Räume 14—23.
- Taf. VIII 1. Der südliche Zubau der Bade-Basilika von der nordöstlichen Seite. 2. Dasselbe Objekt von Westen gesehen.
- Taf. IX 1. Die Situation südlich von Zubau der Bade-Basilika. 2. Der Rest der verbrannten Holz-Konstruktion westlich von Bleirohr.
- Taf. X Der gemauerte Kanal 6 im südlichsten Teil des Bade-Komplexes.
- Taf. XI 1. Der Raum 8A von der westlichen Seite. 2. Die südliche Wand im Raum 8A mit den Türstock.
- Taf. XII 1. Das Präfurnium im nordwestlichen Teil des Raumes 5A. 2. Die Belegung des älteren Objektes im südlichen Teil des Raumes 5A.
- Taf. XIII 1. Das Präfurnium und die perforierte östliche Wand im Raume 6A. 2. Der beschädigte Ablaufskanal im westlichen Teil des Raumes 6A.
- Taf. XIV 1. Die Apside-Wand in der Sonde des Raumes 6A. 2. Die Wand und der Kanal in der grösseren Sonde von Portikus der Bade-Basilika.
- Taf. XV 1. Das Fragment des Kanals in der kleineren Sonde des Portikus. 2. Die östliche Wand des Portikus und die ältere Grundmauer darunter.
- Taf. XVI Das Fragment des Reliefs, Marmor.

1

2

1. Sjeverozapadni dio kupališnog kompleksa i prostor 10; — 2. Prefurnij 10

1

2

1. Bazen kaldarija 11; — 2. Zapadni dio suspenzure kaldarija 11

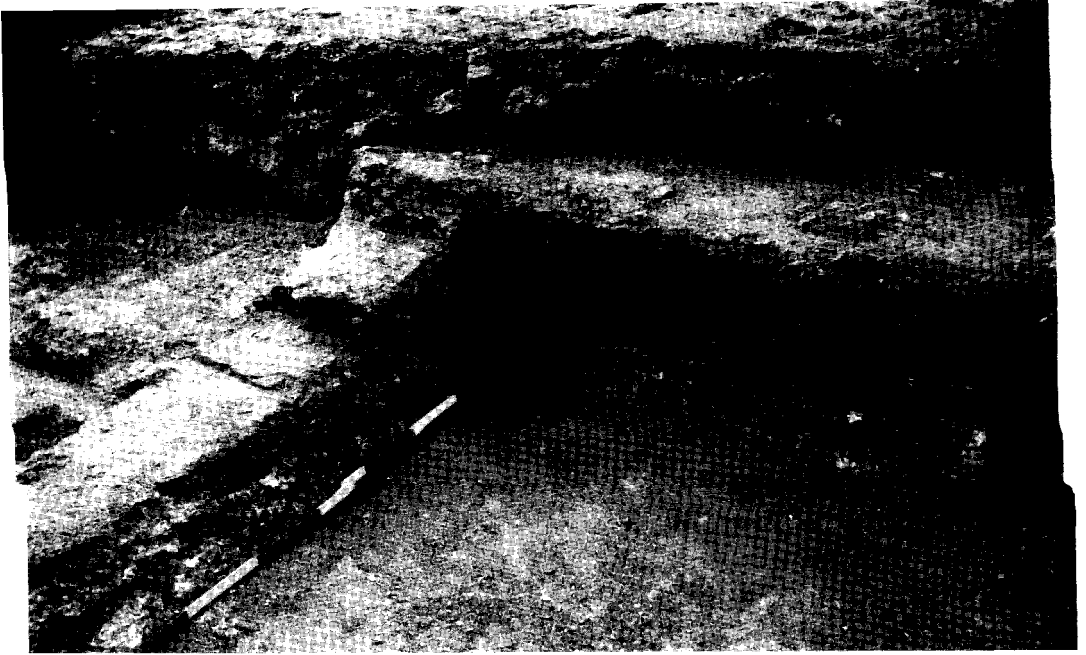

1

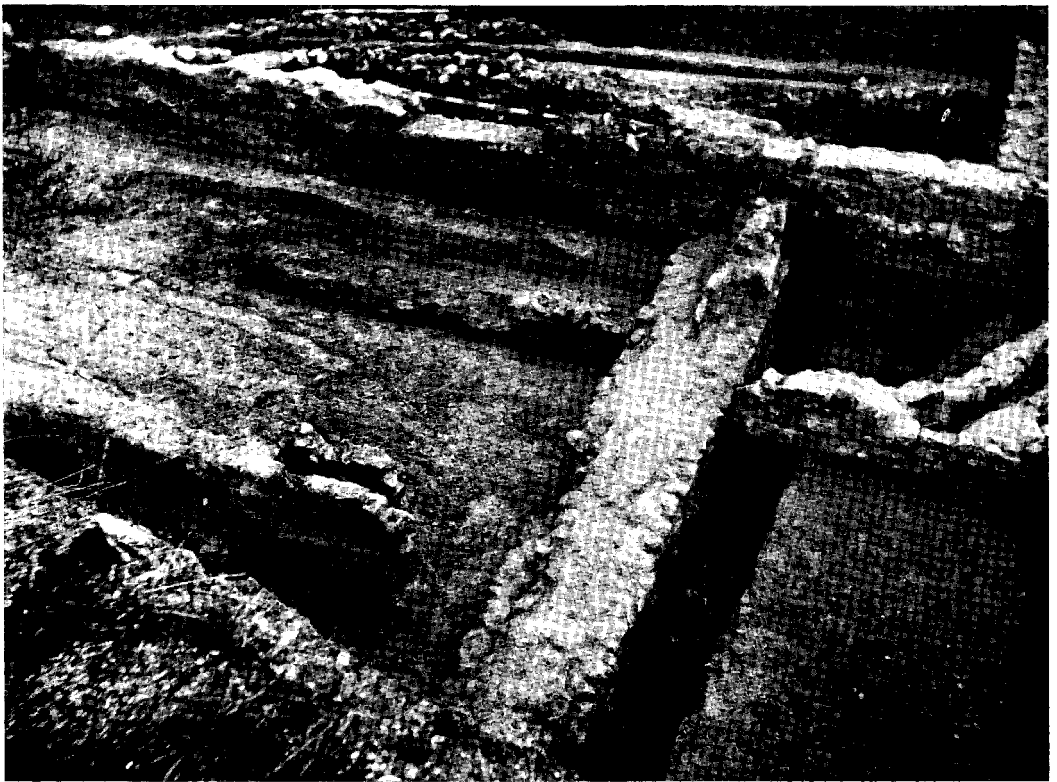

2

1. Sjeverni dio velikog kanala 1 s kaskadno raspoređenim opekama; — 2. Bazen 12

1

2

1. Ugao starije prostorije ispod zapadnog zida kupališne bazilike; — 2. Temeljni zid ispod zapadnog zida prostorije 14

1

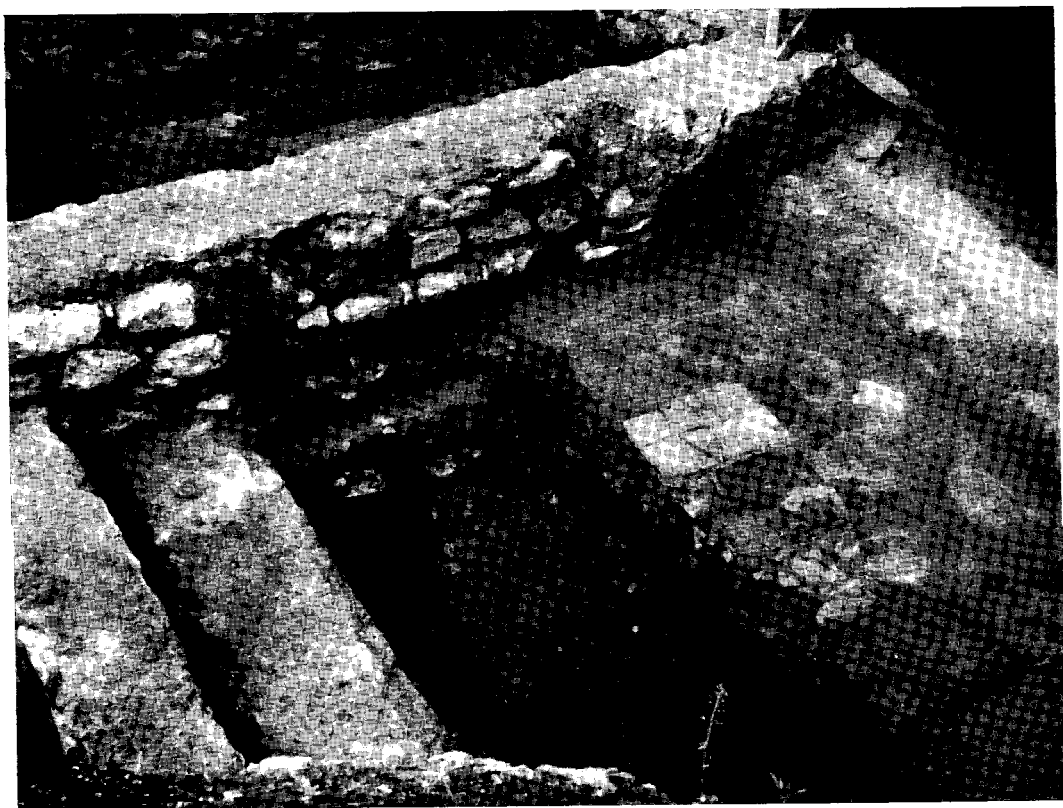

2

1. Jugozapadni kupališni kompleks s bazenom i prostorijama 14—23; — 2. Bazen 15

1

2

1. Ostaci zidova s istočne strane bazena 15; — 2. Prostorija 16

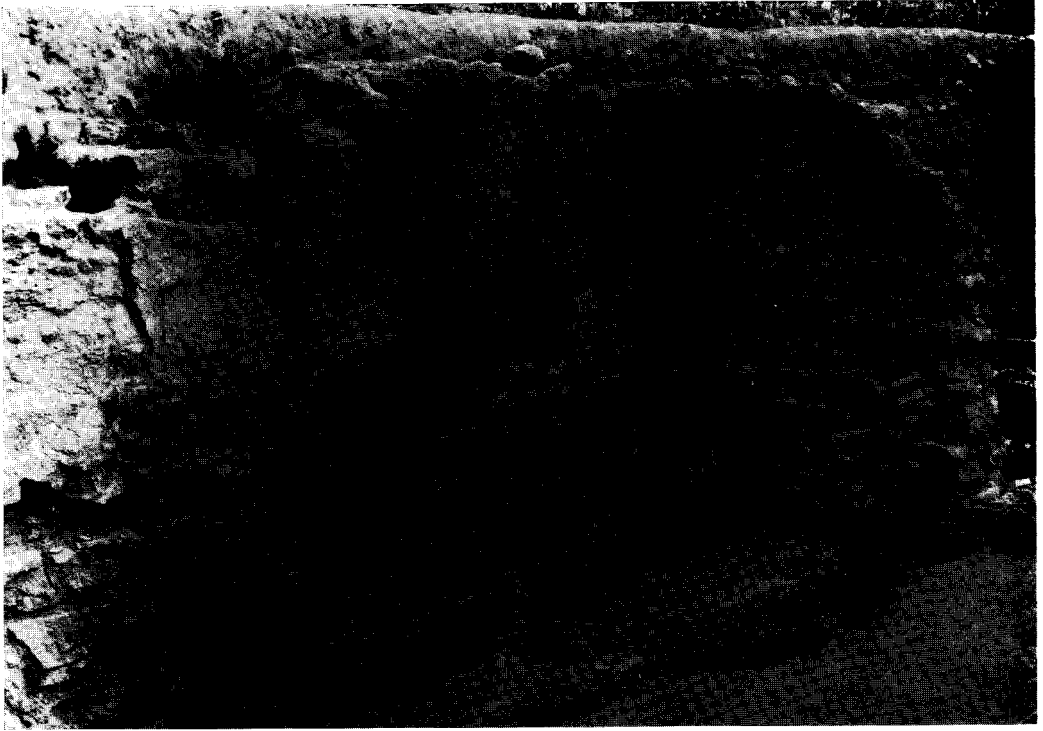

1

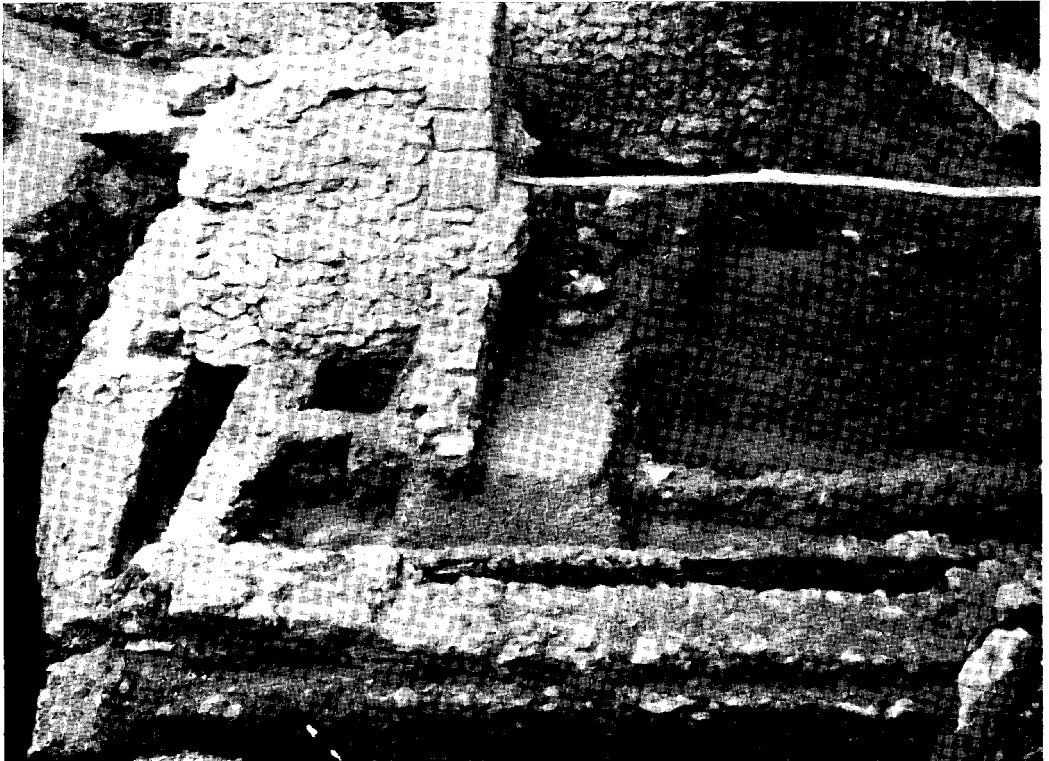

2

1. Prostorije 18 i 20 sa sjeverne strane; — 2. Iznivelirane prostorije 14 i 16—20

1

2

1. Južna prigradnja kupališne bazilike sa sjeveroistočne strane; — 2. Isti objekt gledan sa zapada

1

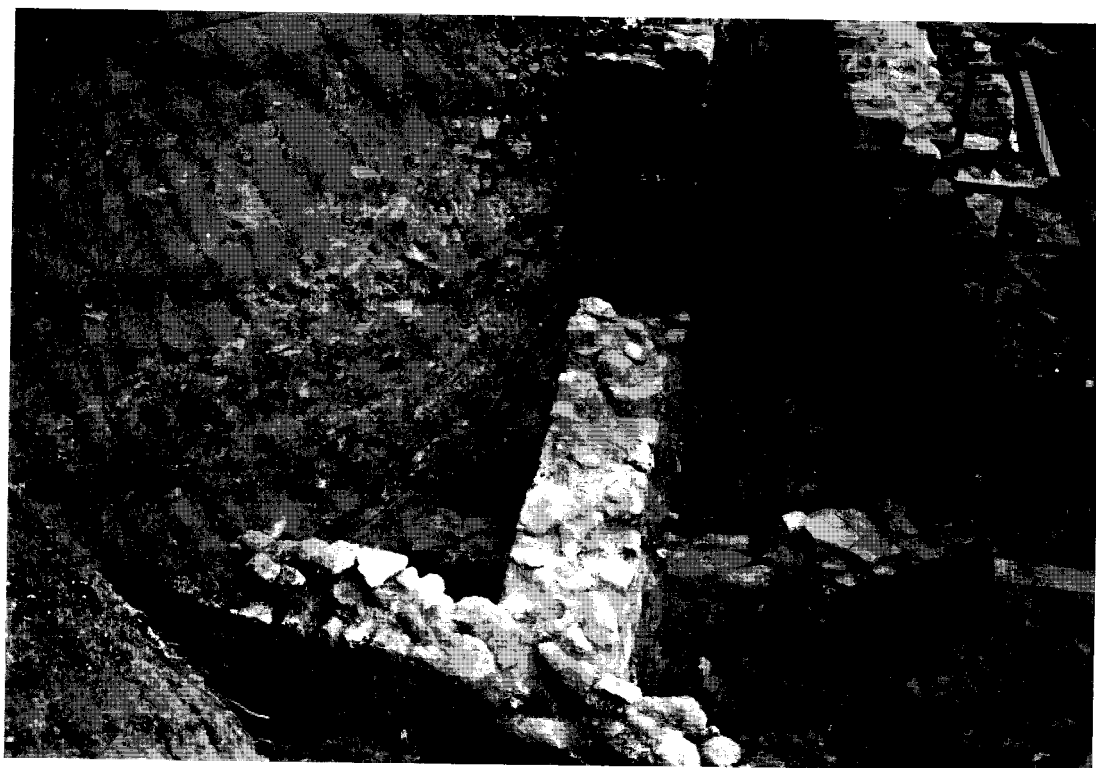

2

1. Situacija s južne strane prigradnje kupališne bazilike; — 2. Ostatak spaljene drvene konstrukcije zapadno od olovne cijevi

Zidani kanal 6 u najjužnijem dijelu kupališnog kompleksa

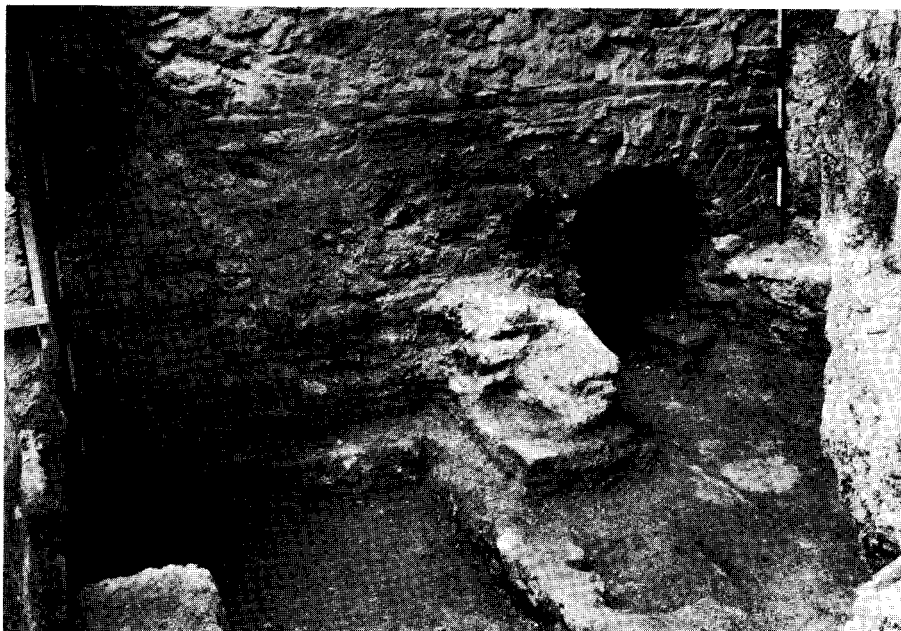

1

2

1. Prostor 8A gledan sa zapada; — 2. Južni zid prostora 8A s dovratnikom

1

2

1. Prefurnij u sjeverozapadnom dijelu prostora 5A; — 2. Opločenje nekog starijeg objekta u južnom dijelu prostora 5A

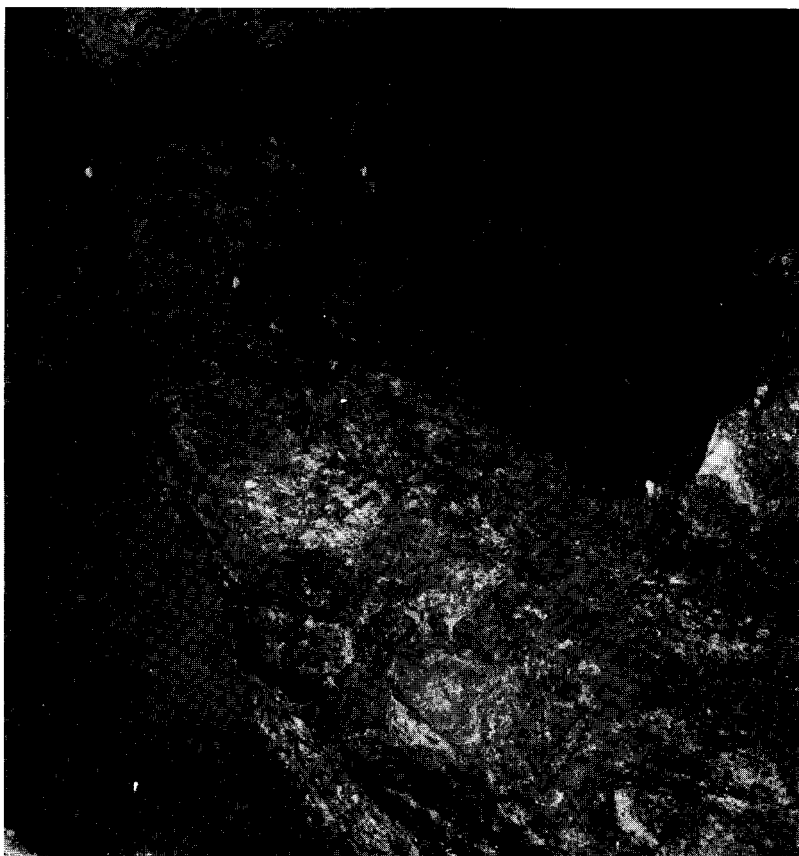

1

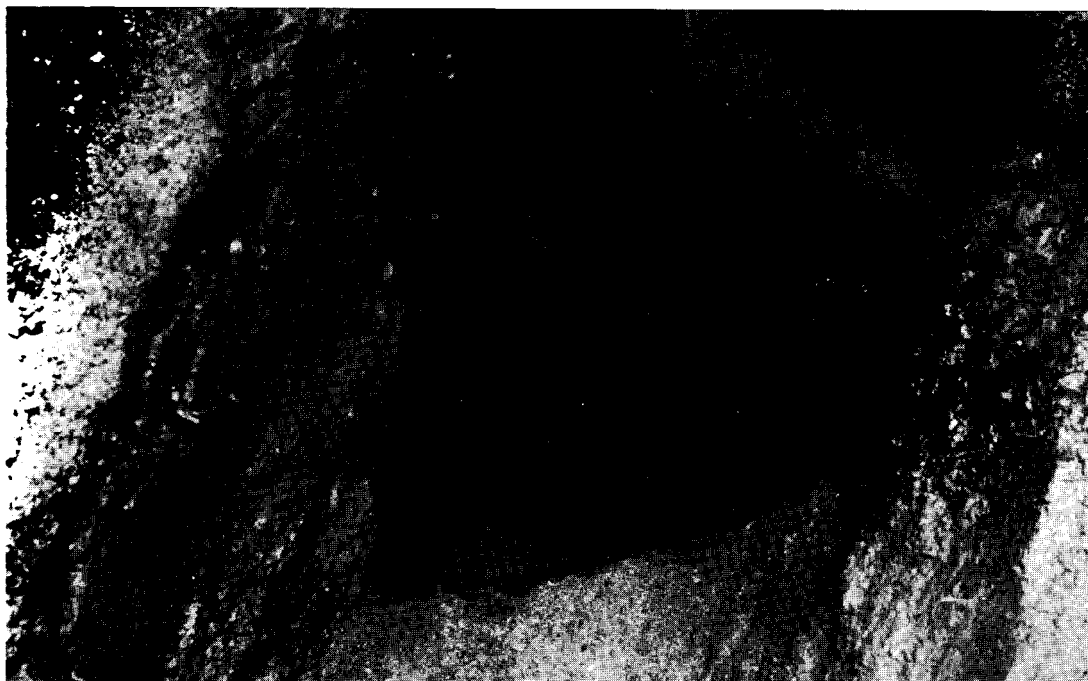
2

1. Perforirani i perforirani istočni zid u prostoru 6A; — 2. Oštećeni odvodni kanal u zapadnom dijelu prostora 6A

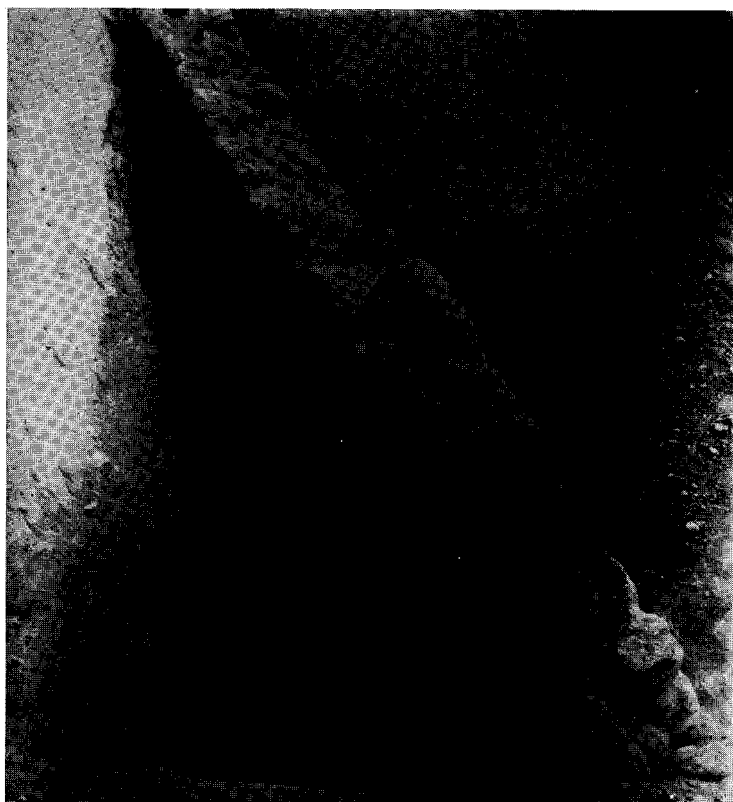

2

1. Stariji apsidalni zid u sondi prostora 6A (detalj br. 1 na sl. 16); — 2. Zid i kanal u većoj sondi trijema kupališne bazilike

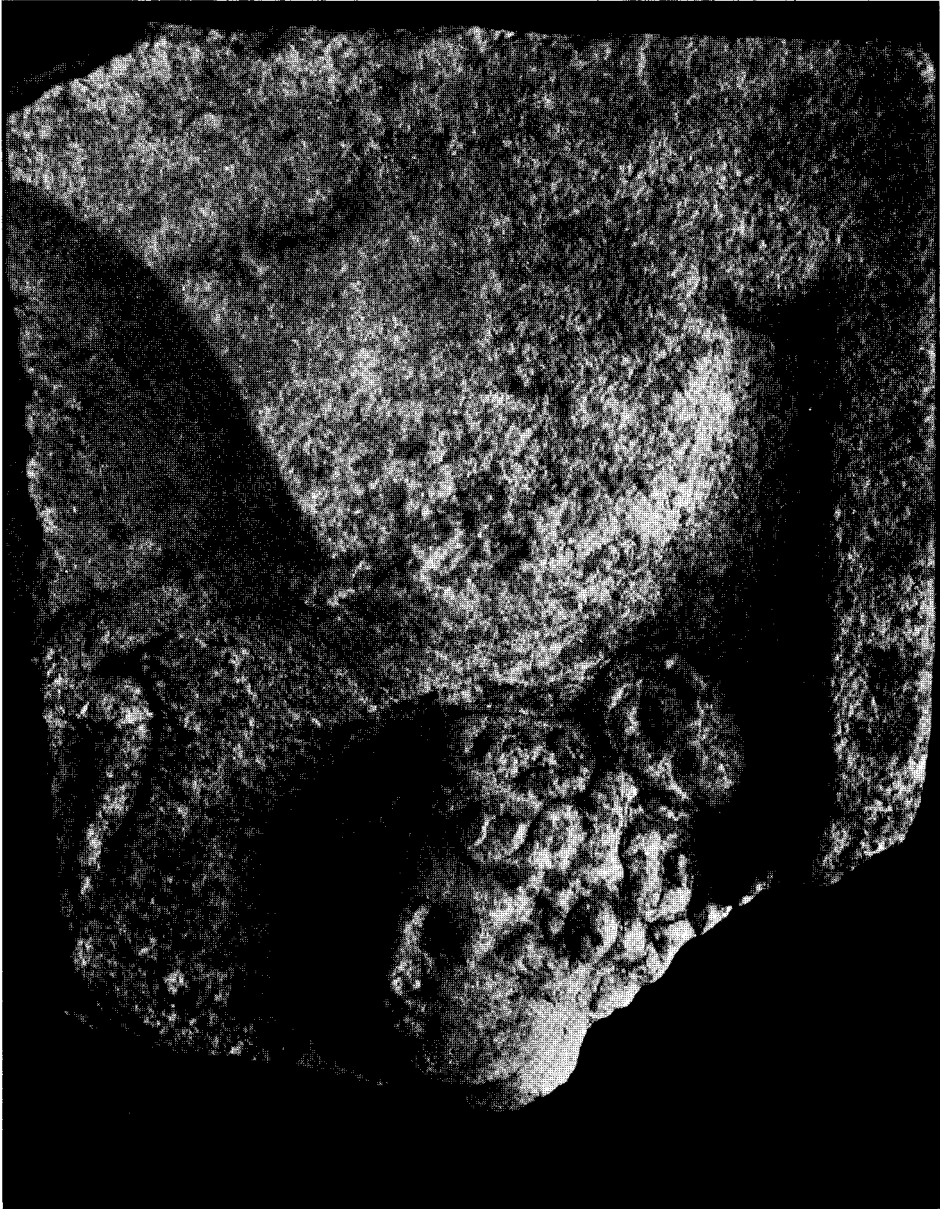

1

2

1. Opločeni kanał u manjoj sondi trijema kupališne bazilike; — 2. Istočni zid trijema i stariji temelj ispod njega

Fragment reljefa, mramor